

บทที่ 6 ราชวงศ์ซู่

ภาวะกลียุคของจีนได้เริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อปลายสมัยราชวงศ์ฮั่น เป็นภาวะการฉ้อฉลยาวนานถึง 400 ปี (ค.ศ. 189-581) จักรพรรดิมีได้ทรงพระราชอำนาจเด็ดขาดในการปกครองตั้งแต่ ค.ศ. 220 สังคมขาดระเบียบแบบแผนและความสงบสุข การเมืองการปกครองแตกแยก ก่อเกิดขุนศึกและตระกูลชนชั้นสูงตั้งตนเป็นใหญ่ทุกหนทุกแห่ง สงครามกลางเมืองเกิดขึ้นทั่วไปพร้อมกับกาที่อนารยชนได้รุกรานจักรวรรดิในภาคเหนือ คนจีนต้องอพยพหนีภัยสงครามลงไปตั้งถิ่นฐานในภาคใต้ ราชวงศ์ใหญ่ค่อยๆ ได้เกิดขึ้นทั้งในภาคเหนือและภาคใต้ แต่คนจีนยังคงถือว่าภาคเหนือเป็นศูนย์กลางและเป็นปัจจัยแห่งการรวบรวมจักรวรรดิใหม่ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อวสานของราชวงศ์ฮั่นสืบเนื่องมาจากปัจจัยมากมายดังได้บรรยายมาแล้ว เมื่อราชวงศ์ลี้้นอำนาจ ตระกูลชนชั้นสูงและอนารยชนได้คุกคามความมั่นคงของจีน ในขณะที่พุทธจักรได้สร้างศาสนจักรอันยิ่งใหญ่และมั่งคั่งขึ้นทำทลายอำนาจรัฐแล้ว

สังคมจีนตั้งแต่สมัยปลายโจวเป็นสังคมที่มีโคตรตระกูลเป็นหลัก อำนาจหน้าที่ สถานภาพ ความมั่งคั่งและความจงรักภักดีทางการเมืองล้วนมีพื้นฐานคือ ความสัมพันธ์ต่อกันในสังคมที่ยึดถือหลักการสืบตระกูลและเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ต่าง ๆ ราชวงศ์ฮั่นได้สร้างระเบียบแบบแผนใหม่ที่ประกอบด้วยครอบครัวขนาดเล็กที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน และมีระบบการปกครองแบบรวมอำนาจบนพื้นฐานของระบบราชการ แต่ระเบียบแบบแผนใหม่ที่ประกอบด้วยระบบครอบครัวขนาดเล็กที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินและมีระบบการปกครองแบบรวมอำนาจบนพื้นฐานของระบบราชการนั้นมีจุดอ่อนคือ ตระกูลชนชั้นสูงที่มั่งมีย่อมมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินมากจนสามารถจะแสดงอำนาจครอบงำสังคมและทำให้ระบบการปกครองแบบรวมอำนาจขาดประสิทธิภาพ ตระกูลที่ทรงอำนาจอิทธิพลเป็นกลุ่มตระกูลที่มีระบบครอบครัวขยายใหญ่ (Extended Family groups) ครอบครัวที่ดินขนาดใหญ่ มีผู้คนในครอบครองมากที่ส่วนใหญ่ตกเป็นทาสติดที่ดินและข้าช่งใช้สืบต่อตกทอดในวงศ์สกุล ผู้คนมากมายเหล่านี้เป็นทั้งแรงงานรับใช้และเป็นทหารส่วนตนของตระกูล ในพื้นที่เช่นนี้ย่อมมีกำแพงป้อมค่ายและไร่นา ตระกูลจึงมีฐานอำนาจทางการเมือง การทหารและเศรษฐกิจ จนสามารถตั้งตนเป็นใหญ่เป็นอิสระได้ สมัยกลียุค 400 ปี จึงถือเป็นยุคทองของชนชั้นสูง ตระกูลที่ทรงอำนาจมากล้วนมีประวัติความเป็นมาของตระกูลจذبันท์กเป็นประวัติตระกูล (Genealogy) ทั้งแผ่นดินตกอยู่ในระบอบกึ่งศักดินาสวามิภักดิ์ ส่วนภูมิภาคมีอำนาจมาก ระเบียบแบบแผนแบบราช

วงศ์ยันได้เสื่อมสั่นลง แต่จีนก็ยังมิได้เป็นรัฐคักดินาสวามิภักดิ์อย่างแท้จริง ทั้ง ๆ ที่โอกาสเอื้ออำนวย เพราะมีการรวมจักรวรรดิได้ใน ค.ศ. 589

นอกจากอิทธิพลส่วนภูมิภาคแล้ว ในสมัยกสิยุค จีนเผชิญอนารยชนรุกราน อนารยชนผู้รุกรานมีหลายเชื้อชาติที่สำคัญมี 5 กลุ่ม (Five Barbarians) คือ กลุ่มชิวงนู กลุ่มเจีย (Chieh) หรือ อุจวแอ (T'u chueh) กลุ่มเซียนเป้ย (Hsien pei) และกลุ่มสุดท้าย 2 กลุ่มจากอิเบตคือ กลุ่มตี้ (Ti) และกลุ่มเจียน (Ch'ian)

ตั้งแต่ ค.ศ. 220 จักรวรรดิจีนแตกแยกเป็นสามก๊กของตระกูลชนชั้นสูงที่ได้กระทำศึกชิงความเป็นใหญ่กัน ภาวะสามก๊กนั้นได้สิ้นสุดลงใน ค.ศ. 265 แต่จักรวรรดิจีนก็ยังคงสภาพแบ่งแยกแบ่งฝ่าย แม้จะมีความพยายามที่จะรวมบ้านเมือง ดังจะเห็นได้จากความพยายามของราชวงศ์ใหม่ชื่อราชวงศ์จิ้น (Chin) ซึ่งตั้งตนเป็นใหญ่ที่นครโลหยาง ใน ค.ศ. 316 อนารยชนชิงอุงนุกราชวงศ์จิ้นและทำลายเมืองหลายแห่ง ที่สำคัญคือ นครโลหยางและนครฉางอัน ทั้งแผ่นดินจีนได้แบ่งเป็นสองภาค ภาคเหนือเป็นของอาณาจักรอนารยชน 16 รัฐเป็นใหญ่ในระหว่าง ค.ศ. 303-439 ภาคใต้บริเวณหุบเขาแยงซีเป็นดินแดนของจีน มีหลายราชวงศ์พยายามจะรวมบ้านเมือง ที่สำคัญคือราชวงศ์จิ้น (Chin) ซึ่งพื้นอำนาจขึ้นมาใหม่ในระหว่าง ค.ศ. 317-420 มีเมืองหลวงคือ นครนานกิง ต่อมาคือสมัยของราชวงศ์ทั้ง 6 ในระหว่าง ค.ศ. 420-589 นครนานกิงเป็นนครหลวงของจีนภาคใต้ถึง 350 ปี ราชวงศ์ทั้งของชนจีนและอนารยชนล้วนพยายามจะรวมจักรวรรดิสืบต่อจักรวรรดิยันและสืบต่ออารยธรรมจีน ในสมัยกสิยุคเกือบ 400 ปีนั้น อารยธรรมจีนมิได้อ่อนพลังลงแต่อย่างใด อนารยชนผู้รุกรานเองได้รับแบบอย่างอารยธรรมจีนอย่างพร้อมที่จะให้ถูกกลืนเป็นจีน กำลังแสนยานุภาพของอนารยชนอาจจะทำทลายอารยธรรมจีน แต่ยอมรับความยิ่งใหญ่เหนือกว่าของอารยธรรมจีน อารยธรรมจีนสามารถที่จะรับความเจริญแบบอนารยชนแล้วหล่อหลอมให้เป็นแบบจีน ทำให้อารยธรรมจีนมีการพัฒนาสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นมาและมีความสมบูรณ์เพียงพร้อมยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ว่า ในภาคเหนือ รัฐอนารยชนมีการติดต่อสัมพันธ์กับคนจีนอย่างใกล้ชิดจนเกิดการพัฒนาความเจริญขึ้นในลักษณะที่มีอิทธิพลต่อกัน (Acculturation) รัฐอนารยชนล้วนแปรสภาพกลายเป็นรัฐจีนไปในท้ายสุด ในภาคใต้ ความเจริญรุ่งเรืองปรากฏในด้านศิลปกรรม ศาสนาและปรัชญา เป็นส่วนหนึ่งที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์มากที่สุดสมัยหนึ่งในประวัติศาสตร์จีน

แม้ว่าราชวงศ์ยันจะสิ้นสุดอำนาจอย่างรวดเร็วและจักรวรรดิทลายลงยิ่งกว่าจักรวรรดิโรมัน แต่จีนสามารถฟื้นฟูบ้านเมืองได้หลังจากนั้น 400 ปี ทั้ง ๆ ที่มีสภาพพร้อมที่จะแตกแยกกลายเป็นรัฐคักดินาสวามิภักดิ์ ทั้งนี้เป็นเพราะในท่ามกลางความแตกแยกนั้น อารยธรรมจีนยังคงพัฒนาไปอย่างสืบต่อเนื่องโดยเฉพาะในภาคใต้ ลักษณะที่ตั้งและภูมิประเทศได้เอื้ออำนวยให้มีการแผ่ขยายอิทธิพลจากภาคใต้ไปสู่ภาคเหนือ นครนานกิงอยู่ใกล้ภาคเหนือ หุบเขาแยงซีมิได้เป็นพรมแดนธรรมชาติยากแก่การติดต่อกันเหมือนเทือกเขาใหญ่ๆน้อยๆ อุดมการณ์ทางการเมืองจีนยังทรงพลัง

เป็นที่ยอมรับคือ อุดมคติเรื่องอำนาจอันสวรรคตประธาน ทิพยภาวะแห่งองค์จักรพรรดิ และความเชื่อที่ว่า การปกครองที่ดีมีคุณธรรมคือการปกครองระบอบจักรพรรดิราชย์ มีจักรพรรดิผู้ทรงเป็นพระโอรสแห่งสวรรคตทรงปกครองด้วยอำนาจที่สวรรคตประธาน ทรงใช้พระราชอำนาจนั้นผ่านระบบราชการซึ่งประกอบด้วยข้าราชการผู้เป็นคนดีมีวิชา อุดมการณ์เช่นนั้นก็มีเหตุผลมั่นคง เป็นที่เข้าใจได้และตระหนักได้แน่แท้สำหรับประชาชน บ้านเมืองจะมีเอกภาพความสงบสุขและความมั่นคงปลอดภัยภายใต้ระบอบจักรพรรดิราชย์เท่านั้น การรวมจักรวรรดิคือความจำเป็นเบื้องต้น ระบอบจักรพรรดิราชย์คือระบอบที่จะดำรงไว้ซึ่งเอกภาพของจักรวรรดิ คนจีนจึงไม่นิยมการแบ่งแยกแบ่งฝายภายใต้การปกครองของชนชั้นสูง

อีกประการหนึ่ง คนจีนมีระบบภาษาเขียนแบบเดียวกัน เป็นเครื่องผูกมัดคนจีนและผู้รุกรานไว้กับการศึกษาตาม **ตำราคลาสสิก** ไม่ว่าจะขีดเขียนโดยใช้ภาษาจีนเพื่อจุดประสงค์ใดก็ตาม ภาษาเป็นสื่อสำคัญผูกมัดให้ทุกฝ่ายผูกพันต่อกันในวัฒนธรรมเดียวกัน ทุกหนแห่งมีภาษาถิ่นแต่ก็ใช้ภาษาจีนโดยจะพูดภาษาจีนด้วยสำเนียงเดียวกัน และมีอักษรวิธีแบบเดียวกัน อักษรวิธีของจีนที่ใช้แทนความคิด (Ideograph) แทนความหมายโดยไม่มีพยัญชนะและสระ เป็นอักษรวิธีที่ชนชาติอื่นจะหยิบยืมไปใช้มิได้ในภาษาของตน ภาษาจีนเป็นสื่อถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรม ก่อเกิดความรู้สึกร่วมกันความเป็นจีนและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แมื่อนารายชนผู้รุกรานก็ยินดีที่จะเป็นจีนมากกว่าจะยึดถือเอกลักษณ์ความเป็นนารายชนของตน ยิ่งกว่านั้น การกลืนชาติและวัฒนธรรมเป็นไปโดยง่ายและรวดเร็วยิ่งเพราะผู้รุกรานเป็นประชากรที่มีปริมาณน้อยมากในท่ามกลางประชากรจีนมหาศาล

ประวัติศาสตร์จีนตั้งแต่ ค.ศ. 220 ถึง ค.ศ. 589 ได้แสดงวัฏจักรราชวงศ์ในวิถีทางที่ทวนกระแส กล่าวคือ เมื่อราชวงศ์อันสิ้นสุดอำนาจแล้ว จักรวรรดิจีนได้ตกอยู่ในภาวะแตกแยกยาวนานถึง 400 ปี โดยไม่มีแนวโน้มว่าจะหมุนเวียนคืนสู่การสถาปนาราชวงศ์อย่างมั่นคงยาวนานเลย ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ทั้งภาคเหนือและภาคใต้มีราชวงศ์ปกครองหลายราชวงศ์ เพราะขาดระบบการปกครองที่มีประสิทธิภาพและตระกูลชนชั้นสูงทรงอำนาจมาก ทุกราชวงศ์มิได้มีอำนาจอันมั่นคงตามกฎเกณฑ์ของวัฏจักรแห่งราชวงศ์เลย จึงคาดว่าวัฏจักรแห่งราชวงศ์คงจะไม่เกิดขึ้นอีกเลย แต่แล้ววัฏจักรแห่งราชวงศ์ก็ปรากฏอีกโดยสามารถก่อเกิดการรวมจักรวรรดิได้สำเร็จอีกครั้งหนึ่ง ความแตกแยกถึง 400 ปี จะไม่เกิดขึ้นอีกเลยในประวัติศาสตร์จีน เพราะราชวงศ์ต่อมาตั้งแต่ ค.ศ. 589 ได้พัฒนาระบบราชการที่เข้มแข็งทนทานยืนหยัดที่จะดำรงเอกภาพแห่งจักรวรรดิไว้ได้

ใน ค.ศ. 589 ราชวงศ์ซู่ (Sui) ประสบความสำเร็จในการรวมจักรวรรดิโดยมีนครฉางอันเป็นเมืองหลวง ในรัชกาลที่ 2 มีพระบรมราชโองการให้สร้างเมืองโลหยางเป็นเมืองหลวงแห่งที่สอง ต่อมา ราชวงศ์ซู่กลับนิยมตั้งเมืองเจียงตู (Chiang-tu) หรือหยางโจว (Yang-chou) บนฝั่งน้ำแยงซีเป็นเมืองหลวง

ในสมัยชู่ย อุนารยชนเตอร์กมิได้เป็นภัยคุกคามเงินเท่าที่ควร เพราะเกิดการแตกแยกแบ่งพวกเตอร์กเป็นสองกลุ่ม กลุ่มเตอร์กตะวันออกครอบครองดินแดนชายแดนจีนภาคเหนือตั้งแต่แมนจูเรียไปจดมณฑลกลานสู กลุ่มเตอร์กตะวันตกครอบครองดินแดนตั้งแต่แอ่งทาร์มีภาคเหนือไปจนถึงภูมิภาคในเอเชียกลาง

เมื่อนารยชนจะมีได้คุกคามเงินแล้ว แต่ความต้องการเป็นจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ด้วยการแผ่ขยายอำนาจอาณาเขตก็ทำให้ราชวงศ์ชู่ยพัฒนาการทหาร ตั้งแต่สมัยฮั่น มีระบบจัดตั้งนิคมทหารประจำถิ่น (Military colony) ตามจุดยุทธศาสตร์ ทหารเป็นสามัญชนชาวนาที่ต้องปฏิบัติหน้าที่ทหารโดยยังชีพด้วยตนเองด้วยการเป็นชาวนาด้วย (Soldier-farmer) ในสมัยกสิยุค ราชวงศ์เว่ยตะวันตก (Western Wei, ค.ศ. 535-557) และราชวงศ์โจวเหนือ (North Chou, ค.ศ. 557-581) ได้พัฒนาระบบกองกำลังกึ่งทหาร (Fu-ping, Militia) ขึ้น โดยฝึกอบรบชาวนาให้เป็นทหารประจำ (Regular forces) เหมือนนักรบของเผ่า (Tribal soldiery) และเป็นทหาร - ชาวนาด้วยแบบสมัยฮั่น การทหารของราชวงศ์ชู่ยยิ่งใหญ่มากกว่าอดีต 600 ปี เพราะเป็นกองทัพที่ได้รับบททหารจากภาคีอากรกองทัพได้พัฒนาการทหารใหม่โดยยังคงจัดตั้งเป็นกองกำลังทหารเหมือนเดิม แต่มีการจัดเวรปฏิบัติหน้าที่ประจำปี ผู้ที่มีได้มีเวรให้กลับบ้านได้ ระบบราชการที่มีประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษีสามารถบำรุงการทหารให้เข้มแข็งได้ด้วย ทหารในสมัยชู่ยต้องฝึกอบรบการรบหลังม้าแบบอุนารยชนเร็วร้อนในเขตทุ่งหญ้าสั้น และต้องมีความเข้มแข็งทรหดอดทนทั้งกายและใจ กองทัพที่เกรียงไกรนั้นได้สร้างเงินเป็นใหญ่ครอบครองเอเชียภาคกลางได้สำเร็จอีกครั้งหนึ่ง และสามารถแผ่ขยายอาณาเขตไปทางทิศใต้ได้ด้วย

ราชวงศ์ชู่ยได้ฟื้นฟูจักรวรรดิให้มีระบบการปกครองที่ดีมีประสิทธิภาพตามคติขงจื้อ แก่ไขกฎหมายและตรากฎหมายใหม่ตลอดจนบังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด จักรวรรดิจีนได้แผ่ขยายอาณาเขตครอบครองเอเชียกลางโดยเฉพาะจักรวรรดิของพวกเตอร์กเผ่าหนึ่งชื่อ ฏูจ้อ (T'u chueh) ปกครองพวกญู่หุน (T'u-yu-hun - เชื้อสายผสมอิเบตและมองโกล) ในอิเบตภาคเหนือและควบคุมเวียดนามภาคเหนือ กองทัพจีนได้รุกรานพวกจาม (Cham) ในภาคใต้ รุกรานเกาะฟอร์โมซาและได้ส่งราชทูตไปปาเล็มบัง (Palembang) ในเกาะสุมาตรา ในการสร้างจักรวรรดินั้นราชวงศ์ชู่ยเผชิญความยากลำบากมากเฉพาะในกรณีพยายามพิชิตเกาหลี แต่ไม่สำเร็จผลระหว่าง ค.ศ. 612 ถึง ค.ศ. 614

เศรษฐกิจ

ราชวงศ์ชู่ยย่อมนตระหนักดีว่า ปัญหาเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ราชวงศ์ฮั่นต้องสิ้นสุดอำนาจ การปกครองที่อ่อนแอและไม่มั่นคงย่อมไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจขึ้นพื้นฐานได้คือ ปัญหาที่ดิน แรงงานและภาษี ชาวนาดกเป็นทาสติดที่ดินของตระกูลชนชั้นสูง ทั้ง

ที่ดินและแรงงานขนาดตกอยู่ในความครอบครองของตระกูลยิ่งใหญ่กว่าจะเป็นของรัฐ ราชวงศ์ชู่จะควบคุมทั้งที่ดินและแรงงานชาวไร่อย่างไรให้ตระกูลยิ่งใหญ่ฉ้อฉลอีก? การจะเรียกคืนที่ดินและแรงงานจากตระกูลเหล่านั้นเป็นไปได้ แต่ราชวงศ์ชู่ต้องป้องกันมิให้ที่ดินและแรงงานที่เหลือนอกตระกูลตกเป็นของตระกูลเหล่านั้นอีก การป้องกันจะได้ผลแท้จริงเฉพาะเมื่อราชวงศ์ชู่มีทั้งอำนาจอาญาสิทธิ์และกำลังทหารเป็นกลไกบังคับให้สำเร็จผล นอกจากปัญหาที่ดินและแรงงานคนที่ถูกตระกูลต่าง ๆ ครอบครองแล้ว ยังมีที่ดินอีกมากมายที่มาจากกรบุกเบิกที่ทำกินเพิ่มเติมในหุบเขาแยงซี ฐานเศรษฐกิจของราชวงศ์ชู่อยู่ที่หุบเขาแยงซีและหุบเขาแม่น้ำฮวงโห โดยมีระบบคูคลองเป็นเส้นทางเชื่อมประจูดงเส้นทางเศรษฐกิจสายหลัก ราชวงศ์ชู่ต้องจัดการทรัพยากรในแผ่นดินให้เป็นธรรม ไม่ว่าจะป็นทรัพยากรที่ดินหรือทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งมีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูงสุด

1. การจัดการทรัพยากรในแผ่นดิน

ความพยายามในการบริหารทรัพยากรในแผ่นดินมีมาแล้วตั้งแต่สมัยยุคเมื่อ ค.ศ.485 จักรพรรดิเซียวเหวินตี้ (Hsiao Wen Ti) แห่งราชวงศ์เหวยตะวันตกทรงริเริ่มระบบจัดที่ดินเสมอภาค (Chun-t'ien, Equal system) เพื่อใช้กับชาวไร่เหล่านั้น มิได้ใช้บังคับกับตระกูลยิ่งใหญ่ทั้งหลาย ระบบนี้ได้จัดโครงสร้างการถือครองที่ดินใหม่ด้วยการกำหนดให้ชายฉกรรจ์มีที่ดิน ให้ชาวไร่ครอบครัวหนึ่งมีที่ดินเพาะปลูกได้ไม่เกิน 19 เอเคิลส์ และมีสิทธิ์ถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินขนาดเล็กที่ปลูกหม่อนเลี้ยงไหมหรือพืชผลเพื่อการค้า (Tree crops) ที่ดินในครอบครองยกเว้นที่ดินขนาดเล็กดังกล่าวต้องคืนหลวงหมดถ้าถึงแก่ชีวิต หรือมีอายุเกินพิภิตตามระบบนั้น จะมีการจัดสรรที่นาใหม่ทุกปีให้แก่ชาวไร่ แต่ในทางปฏิบัติ มิได้มีการจัดสรรประจำปี ตระกูลยิ่งใหญ่ยังคงมีที่ดินเพิ่มพูนขึ้นมากกว่าคงที่

ราชวงศ์เหวยตะวันตกและราชวงศ์โจวเหนือยังริเริ่มระบบกองกำลังทหาร เป็นการควบคุมแรงงานคนเพื่อประโยชน์แก่รัฐให้มีทั้งความมั่นคงและระเบียบแบบแผนในสังคม ราชวงศ์เหวยตะวันตกได้จัดระบบสามหัวหน้า (Three Chiefs system) ขึ้น โดยแบ่งประชาชนเป็นกลุ่ม เริ่มตั้งแต่ 5 คริวเรือนเป็น 1 เพื่อนบ้าน (Lin) 5 เพื่อนบ้านเป็น 1 หมู่บ้าน 5 หมู่บ้านเป็น 1 ชมรม (Tang, ตำบล) แต่ละกลุ่มเทียบกับปัจจุบันคือ หมู่บ้าน ตำบล มีหัวหน้าปกครองแต่ละกลุ่ม ระบบนี้เป็นระบบค้ำประกันร่วมกัน (Collective Guarantee) ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นระบบเปาเจีย (Pao-chia) แบบเต็มหรือระบบคณะกรรมการถนน (Street committee system) หรือที่ญี่ปุ่นก็มีเรียกว่า สมาคมเพื่อนบ้าน (Neighborhood Association) ประชาชนในระดับล่างปกครองตนเองและค้ำประกันร่วมกันในการรับผิดชอบต่อรัฐในด้านการรักษาความสงบสุขและระเบียบแบบแผนในท้องที่ของตน เป็นการกำหนดให้ประชาชนควบคุมดูแลกันเองและค้ำประกันร่วมกันในความประพฤติของประชาชนในท้องที่

ในสมัยราชวงศ์ซู่ มีการจัดสรรที่ดินให้เสมอกันเหมือนเดิม เป็นการปฏิรูปเศรษฐกิจ การเกษตรด้วยการจัดสรรที่ดินให้ชาวนาเสรีอย่างเสมอกัน ส่วนแรงงานคนนั้น ราชวงศ์ซู่ได้จัดทำ สำมะโนครัวใหม่เพื่อสำรวจประชากรและที่ดิน เพื่อประโยชน์ในการเรียกเก็บภาษีรายหัวเป็นข้าว เปลือกและผ้าไหมในอัตราเดียวกัน และประโยชน์ในการจัดแบ่งที่ดินเพราะรู้ปริมาณที่ดินในครอบครองของแต่ละคนว่ามีมากน้อยเพียงใด การขึ้นทะเบียนประชากรเช่นนั้นเป็นพื้นฐานจำเป็นยิ่ง สำหรับการจัดเก็บภาษี การเรียกเกณฑ์แรงงานและการเรียกเกณฑ์ทหาร ระบบเช่นนี้ทำให้รัฐครอบครองและควบคุมการใช้ทรัพยากรในแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

การจัดสรรที่ดินแบบราชวงศ์ซู่มีหลักการว่า ชายฉกรรจ์ที่จะต้องเสียภาษีแก่รัฐจะได้รับที่ดินจนอายุ 60 ปี จึงคืนที่ดินให้แก่รัฐ ยกเว้นที่ดินปลูกหม่อนหรือที่ดินปลูกพืชเพื่อการค้าที่อนุญาตให้ถือกรรมสิทธิ์ถึงลูกหลานได้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ หน่วยราชการและพุทธจักรถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินได้ ที่ดินที่จัดสรรเป็นประเภทที่ต้องจัดสรรที่ดินหลวง มิได้เป็นที่ดินมีเจ้าของ หรือเป็นที่ดินที่รัฐยึดคืน ราชวงศ์ซู่ได้แบ่งที่ดินเป็นประเภทต่างๆ คือ ที่ดินให้ข้าราชการหรือราษฎรเป็นผู้ทำประโยชน์ให้แก่รัฐ ถือเป็นนาหลวง ที่ดินที่ให้แก่ตระกูลชนชั้นสูงตามตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์ (Rank lands) มิให้ถือครองเกิน 1,370 โหมว (mou, 100 mou = 13.7 เอเคิลส์) ที่ดินประเภทที่ให้ข้าราชการ (Office lands) และที่ดินที่ให้ชาติไม่เรียกคืน (Permanent land) ราชวงศ์ซู่ได้จัดระบบที่ดินของตระกูลประสาณเข้ากับที่ดินของข้าราชการโดยตั้งทำเนียบศักดินากำหนดปริมาณที่ดินที่ให้ถือครองตามตำแหน่งและยศถาบรรดาศักดิ์ ระบบถือที่ดินเสมอภาคแบบราชวงศ์ซู่มีลักษณะสลับซับซ้อนมากจนจำเป็นต้องมีการจดทะเบียนที่ดินและมีการสำรวจสำมะโนครัวสม่ำเสมอทั่วแผ่นดิน

การจัดสรรที่ดินตามระบบดังกล่าวมีประโยชน์มากต่อการควบคุมการใช้ที่ดินและการจัดเก็บภาษีชาวนาเสรี ชาวนาไม่ต้องตกเป็นทาสติดที่ดินหรือเป็นข้าช่วงใช้ของตระกูลหรือข้าราชการตระกูลและข้าราชการจึงมีหนทางเป็นใหญ่น้อยลง ระบบศักดินาสวามีศักดิ์แบบส่วนภูมิภาคมีอำนาจปกครองเป็นอิสระพัฒนาได้ช้าลงมาก การปกครองแบบรวมอำนาจเข้มแข็งขึ้นในแง่ที่มีอำนาจปกครองเหนือที่ดินและกำลังผู้คน ตลอดจนมีรายได้เพิ่มพูนจากการจัดเก็บภาษีได้อย่างมีประสิทธิภาพ ชาวนาเองก็ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานและเป็นทหารของรัฐด้วย

2. การขนส่งคมนาคม

ใน ค.ศ. 611 ราชวงศ์ซู่ได้ขุดคลองหลวง (Grand Canal) สำเร็จ เป็นระบบคลองที่มีเครือข่ายเชื่อมต่อกันทั้งจักรวรรดิ ใช้เป็นระบบการขนส่งพืชผล สินค้าและบริการจากภาคใต้สู่ภาคเหนือและเมืองหลวงโล่หยางและฉางอันตามเส้นทางมีการตั้งขุ้งฉางหลวงเพื่อเก็บและจำหน่ายจ่ายแจก ข้าราชการมีหน้าที่จัดเก็บ ขนส่งและจำหน่ายจ่ายแจกพืชผลสินค้าและบริการ เป็นการหมุนเวียนกระจายโภคทรัพย์ไปทั่วจักรวรรดิอย่างมีประสิทธิภาพยิ่งตั้งแต่ศตวรรษที่ 8

3. การค้าขาย

ระบบการขนส่งคมนาคมที่เจริญมาก การจัดสรรที่ดินเสมอภาคจนส่งเสริมการผลิตพืชผลให้เพิ่มพูนขึ้นและการเก็บภาษีเป็นเงินสด ย่อมทำให้การค้าขายเจริญ มีการผลิตสินค้าและบริการตามความชำนาญเฉพาะในภูมิภาค การประกอบการผลิตและการค้าของเอกชนเติบโตใหญ่ เกิดตลาดการเงิน (Money Market) ที่ใช้เงินตราเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน แต่การค้าและการลงทุนมิได้เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควรด้วยเหตุหลายประการ ตลาดการค้ามีลูกค้าจำกัดมากคือ ตระกูลชนชั้นสูง ข้าราชการ ข้าราชการสำนัก และพระราชวงศ์ ซึ่งล้วนนิยมซื้อหาสินค้าและบริการประเภทฟุ่มเฟือย สินค้าและบริการมีราคาสูงเกินวิสัยที่ชาวบ้านจะซื้อได้ การค้าจึงมีตลาดการค้าขนาดเล็กไม่สามารถขยายไปสู่ประชาชนทั่วไปได้ ราชวงศ์หรือรัฐเองก็มีความรังเกียจอาชีพค้าขาย จึงไม่สนับสนุนที่จะให้การค้าเจริญซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่พ่อค้า

พ่อค้าผู้มั่งคั่งเองก็ได้พึงพอใจในสถานภาพแห่งชนชั้นของตนนัก มักพอใจที่จะใช้อำนาจเงินตราไปในการลงทุนซื้อที่ดิน สร้างตนเองขึ้นเป็นชนชั้นเจ้าที่ดินกลมกลืนไปในชนชั้นข้าราชการ พ่อค้าจึงมิได้ส่งเสริมขยายการค้าและการลงทุน เศรษฐกิจมิได้เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม วิถีชีวิตในเมืองเริ่มเปลี่ยนแปลง มีนครใหม่ ๆ เกิดขึ้นหลายแห่งและมีการผลิตสินค้าและบริการตามความชำนาญเฉพาะ ช่างฝีมือมีความชำนาญสูงเป็นชนชั้นโดยเฉพาะ วิถีชีวิตที่ดูทันสมัยนั้นไม่เด่นชัดเพราะยังคงดำเนินไปในท่ามกลางสังคมเกษตร พ่อค้าและช่างฝีมือผู้มั่งคั่งก็มิได้มีเจตจำนงที่จะทำทลายอำนาจรัฐและสังคม หากแต่ประพடுத்தินได้แต่ขึ้นสู่ชนชั้นสูงในโครงสร้างสังคมเก่ามากกว่า แนวโน้มเช่นนี้อธิบายได้ดีว่า พ่อค้าช่างฝีมือไม่นิยมขยายการค้า การลงทุน หากแต่นิยมใช้อำนาจเงินตราเพื่อยกฐานะตนให้เข้าสู่สังคมชั้นสูงมากกว่า เศรษฐกิจการค้าการลงทุนจึงไม่เติบโตจนก่อให้เกิดผลเป็นการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตที่สามารถเปลี่ยนแปลงการเมืองการปกครองและสังคมดังที่ได้เกิดมาแล้วก่อน ค.ศ. 1000¹

การเมืองการปกครอง

โครงสร้างการปกครองสมัยชู่เป็นแบบรวมอำนาจทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค และยึดถือลัทธิขงจื้อเป็นหลักในการปกครองโดยเป็นลัทธิที่สามารถทำให้การเมืองและสังคมมีความมั่นคง เพราะลัทธิขงจื้อมีทฤษฎีการเมือง มีกฎระเบียบข้อบังคับขององค์กรและมีประเพณีปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมเหมาะสมสำหรับจักรวรรดิขนาดใหญ่ที่มีการปกครองแบบรวมอำนาจ

โครงสร้างการเมืองการปกครองในสมัยชู่ยังคงเป็นแบบเดิม ราชวงศ์ได้จัดตั้งกระทรวงขึ้น 6 กระทรวง ได้แก่ กระทรวงบริหารบุคลากร (Personnel administration) กระทรวงคลัง กระทรวงพระราชพิธี กระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงยุติธรรม และกระทรวงโยธาธิการ กระทรวงทั้ง 6 นี้เป็นองค์การหลักของกรปกครองจนถึงยุคใหม่ นอกจากนั้นยังมีหน่วยงานประเภทคณะ

กรรมการ (Boards) ศาล (Courts) และคณะอำนาจการ (Directorates) จักรพรรดิทรงมีที่ปรึกษาส่วนพระองค์ซึ่งเป็นเสนาบดีเจ้ากระทรวงคัดเลือกมา 3 คน ราชวงศ์ซู่ได้ตั้งหน่วยงานตรวจราชการและข้าราชการ (Censurates) ขึ้น หน่วยนี้สามารถแม้กระทั่งตรวจสอบพระราชจริยวัตรได้ด้วย ราชการแผ่นดินได้ใช้ประมวลกฎหมายที่มีบทบัญญัติ 500 มาตราและจัดระเบียบราชการให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

ในการปกครองภูมิภาค ราชวงศ์ซู่ยกเลิกระบบแบ่งพื้นที่การปกครองเป็นพื้นที่บัญชาการทหาร (Commandery) แล้วจัดแบ่งจักรวรรดิเป็นพื้นที่จังหวัด (Prefectures) และอำเภอ (Hsien, subprefectures) ทำให้การปกครองส่วนภูมิภาคไม่มีลักษณะสลับซับซ้อนอีก ข้าราชการส่วนภูมิภาคมาจากระบบราชการเหมือนกันทั้งจักรวรรดิ โดยมีข้อห้ามว่าข้าราชการส่วนภูมิภาคในระดับจังหวัดและอำเภอต้องมีไซชนชั้นสูงในท้องถิ่น ส่วนกลางเป็นผู้แต่งตั้ง เลื่อนลดปลดย้าย ลงโทษและปูนบำเหน็จรางวัลแก่ข้าราชการ ข้าราชการในภูมิภาคปฏิบัติราชการโดยเป็นผู้แทนจากส่วนกลาง แต่ไม่มีอำนาจหน้าที่บัญชาการกองกำลังชาวนากิ่งทหาร ส่วนกลางเป็นผู้ควบคุมกองกำลังนั้น

ราชวงศ์ซู่ฟื้นฟูระบบราชการโดยข้าราชการล้วนสอบไล่ได้รับคัดเลือกเป็นข้าราชการและลดอำนาจอิทธิพลตลอดจนอภิสิทธิ์ของชนชั้นสูงในกระบวนการจัดสอบ ระบบสอบมีระเบียบกฎเกณฑ์เพิ่มเติมว่า ข้าราชการส่วนภูมิภาคในระดับจังหวัดและอำเภอต้องมีไซชนชั้นสูงในท้องถิ่น หากแต่มาจากส่วนกลางแต่งตั้ง

เมื่อพิจารณาระบบการปกครองทั้งระบบ จะเห็นได้ว่า แม้ราชวงศ์ซู่มีอำนาจในระยะเวลานั้นมาก แต่ได้สถาปนาการปกครองแบบรวมอำนาจที่มีพลังแข็งแกร่งเป็นรากฐานสำหรับราชวงศ์ต่อมาที่จะพัฒนาสืบต่อเนื่อง

ภูมิปัญญา

แม้ลัทธิขงจื้อจะเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองของราชวงศ์ฮั่นที่กำหนดปทัสถานความประพฤติและพิธีกรรม ตลอดจนกำหนดมนุษย์สัมพันธ์โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน แต่เมื่อราชวงศ์ฮั่นสิ้นสุดอำนาจลงและเกิดกบฏคยาวนานถึง 400 ปีแล้ว ปัญญาชนจีนได้มองสังคมจีนด้วยความคิดที่ใคร่จะแก้ไขปัญหาสังคม ความคิดเห็นและปรัชญาชีวิตหลายแนวทางเริ่มเป็นที่นิยมแสวงหาและศึกษากันมาก ปัญญาชนรู้สึกผิดหวังที่ลัทธิขงจื้อไม่สามารถจะอ้างว้างซึ่งสังคมและรัฐได้ ลัทธิที่เป็นที่นิยมศึกษามากคือ ลัทธิเต๋า ลัทธิสังขธรรมสูงสุด (Hsuan Hsueh, Dark Learning) และหลักนิยมหน้าที่ (Ming-chia, Doctrine of Names) ลัทธินิยมหน้าที่ เน้นหน้าที่ต่อสังคม เน้นพิธีกรรม กฎหมายและการศึกษาอุปนิสัยของมนุษย์ หลักนิยมหน้าที่เป็นทฤษฎีผสมผสานลัทธิขงจื้อกับลัทธิเต๋านิยม ส่วนลัทธิสังขธรรมสูงสุดเป็นลัทธินิยมยอมรับสังขธรรมสูงสุด (Ultimate Reality) เป็นที่นิยมในหมู่ปัญญาชนและข้าราชการที่เบื่อหน่ายทางโลกและใคร่จะ

หลักฐานจากชีวิตที่เป็นจริง ลัทธินิยมดังกล่าวเป็นเพียงตัวอย่างสะท้อนให้เห็นสภาพความคิดเห็นของผู้คนต่อสังคมที่ขาดระเบียบแผนและแสงสว่างที่พึงพอใจ ศาสนาพุทธเองก็สามารถจะเติบโตในสภาพสังคมเช่นนั้น

1. ลัทธิเต๋า

ในสมัยกษัตริย์ ลัทธิเต๋าเป็นลัทธิหนึ่งที่เป็นที่นิยมมาก ลัทธินี้ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติสมาธิ มุ่งกำหนดลมหายใจและแสวงหาความวิเวก โดยเชื่อว่าจะเป็นวิธีการบำบัดโรคนิยใช้เจ็บและทำให้อายุยืนยาว ลัทธิเต๋ามีตำนานเทพนิยายที่มักผันแปรไปตามกาลเวลา ในบางสมัยมีความเชื่อถือในจักรพรรดิหยก (Jade Emperor) ตามอิทธิพลคติพุทธ เชื่อถือในภพหน้าและกฎแห่งกรรม ความเชื่อในลัทธิเต๋ามีลักษณะผสมความเชื่อถือหลากหลายทั้งเทพยดาฟ้าดิน ไสยศาสตร์และอำนาจอันลึกลับเป็นปาฏิหาริย์ ลัทธิเต๋าไม่สามารถจะพัฒนาเป็นศาสนาได้เพราะความเชื่อแตกแยกแตกสาขามาก เช่น นิกายโพกผ้าเหลือง (Yellow Turbans) กลางศตวรรษที่ 2 นักบวชชื่อ จางหลิง (Chang Ling) ได้ตั้งสำนักข้าว 5 เป็ก (Five Pecks of Rice) โดยตั้งตนเป็นผู้นำหรือพระเทพอาจารย์ (T'ien shih, Heavenly Master) ตระกูลจางได้ครองตำแหน่งจนถึงศตวรรษที่ 20 บางสำนักอนุญาตให้นักบวชมีครอบครัวได้ บางสำนักเรียกเงินบำรุงวัด (Tithe) เป็นข้าว 5 เป็ก การตั้งสำนักหลากหลายล้วนทำให้ลัทธิเต๋าไม่สามารถพัฒนาเป็นศาสนจักรเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ อีกประการหนึ่ง กบฏชาวนาล้วนเกิดขึ้นโดยสำนักต่าง ๆ ของลัทธิเต๋ามีบทบาทเกี่ยวข้อง เช่นกบฏโพกผ้าเหลืองใน ค.ศ. 184 ที่ผู้นำถูกตัดหัวหมด ทำให้ลัทธิเต๋ามีลักษณะเป็นอันตรายต่อสังคมและรัฐมาก ลัทธิเต๋ายังมีอำนาจอิทธิพลลดลงมาก แต่ประชาชนทุกชนชั้นก็ยังคองนิยมลัทธิเต๋า ในศตวรรษที่ 3 พุทธศาสนาแผ่ขยายไปทั่วแผ่นดินจีนและสามารถครอบงำลัทธิเต๋าไว้ด้วย ลัทธิเต๋าเองก็มีส่วนทำให้คนจีนไม่สนใจใฝ่ศึกษาหรือทดลองวิทยาศาสตร์เท่าที่ควร เพราะลัทธิเต๋าสงใจแต่การเล่นแร่แปรธาตุและมายาศาสตร์มากกว่า ถึงกระนั้น การศึกษาสรีรศาสตร์ (Anatomy) ในแวดวงผู้นิยมเต๋ามีส่วนทำให้การแพทย์เจริญขึ้นมากด้วย ลัทธิเต๋าที่มีความหลากหลายในด้านความเชื่อถือ วัตรปฏิบัติ พิธีกรรมและการจัดองค์กร จึงเป็นลัทธิที่ยืนยงคงอยู่ได้แม้จะไม่เป็นที่นิยมมากที่สุดแบบลัทธิขงจื้อและศาสนาพุทธ

2. ศาสนาพุทธ

ศาสนาพุทธได้เผยแพร่หลักธรรมเข้าสู่จักรวรรดิจีนเมื่อใดยังไม่เป็นที่แน่ชัด ศาสนาพุทธที่เข้าสู่จักรวรรดิจีนมิได้มาจากอินเดียโดยตรง หากแต่มาจากดินแดนโอเอซิส (Oasis) ในเอเชียกลาง เข้าใจว่าศาสนาพุทธในพื้นที่นั้นคงมาจากจักรวรรดิคุชานา (Kushana, ศตวรรษที่ 1-3) ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ศาสนาพุทธที่เผยแพร่มีหลายสำนักตามลักษณะนิกายมหายาน เข้า

สู่แอ่งทาริมของจักรวรรดิจีน ตามเส้นทางใหม่ผ่านเอเชียกลาง อิเบตและมองโกเลีย เส้นทางเผยแพร่งานนำมาจากทะเลจีนใต้ รัฐอาณาจักรตามเส้นทางล้นนียมนับถือศาสนาพุทธมหายาน ผู้เผยแพร่งานแต่เดิมคือ พ่อค้าและคณะสงฆ์ การเผยแพร่งานอยู่ในเขตชุมชนเมืองในแวดวงชนต่างชาติ ในสมัยฮั่น ศูนย์กลางพระพุทธศาสนาคือ นครโลหยาง

เมื่อสิ้นสมัยฮั่น บ้านเมืองขาดระเบียบแบบแผนความสงบสุข ลัทธิขงจื้อไม่สามารถแก้ไขปัญหาสังคมและการเมืองได้ ศาสนาพุทธนิกายมหายานกลายเป็นหนทางหนึ่งให้คนจีนเลือกทดลอง ในระยะแรก จีนมีความผูกพันต่อศาสนาพุทธแต่เพียงผิวเปลือกนอกคือ ยึดติดอยู่กับลัทธิพิธีบูชาพระพุทธรูปตามประเพณีนิยมของเอเชียกลาง ต่อมาคนจีนได้แสวงหาความรู้จากศาสนาพุทธด้วยความมุ่งหวังว่า ศาสนาพุทธจะช่วยเสริมความรู้เรื่องการผลิตยาอายุวัฒนะ การฝึกปฏิบัติเพื่อให้อายุยืนนาน การหาเหินเดินอากาศและการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ศาสนาพุทธมีบทบาทเอื้ออำนวยความเข้าใจดังกล่าวจนถูกมองว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของลัทธิเต๋า โดยบทบาทเช่นนั้นทำให้ศาสนาพุทธสามารถเข้าถึงประชาชนทั่วไปที่มกายตกอยู่ใต้อำนาจอันลึกลับเป็นปาฏิหาริย์

ปัญญาชนผู้รู้ได้แสวงหาปรัชญาธรรมชั้นสูงของศาสนาพุทธด้วยความหวังที่จะให้เป็นหนทางหนึ่งแทนลัทธิขงจื้อในการแก้ไขปัญหาการเมืองและสังคม แต่ปัญญาชนยังคงคุ้นกับกระบวนการคิดแบบเดิมมากจนยากที่จะเข้าถึงหลักธรรม ดังจะเห็นได้ว่า พุทธธรรมล้วนมิได้ให้ความสำคัญกับระบบครอบครัวซึ่งเป็นรากฐานของปรัชญาและระบบสังคมของจีนตามคติขงจื้อ เพราะหลักการว่าด้วยความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์หมายถึงการตัดทางโลกไปโดยสิ้นเชิง ปัญญาชนจีนต้องเรียนรู้ที่จะคิดอีกแบบหนึ่งคือ ไม่คิดแต่เฉพาะเรื่องสังคมตามแนวเดิม หากแต่คิดที่จะให้พ้นสภาวะโลกไปเลย คือคิดถึงธรรมชั้นสูงเกี่ยวกับไตรลักษณ์ อริยสัจ 4 และการนิพพาน ซึ่งเป็นความหลุดพ้นไปจากโลกและสังคม หลักธรรมศาสนาพุทธจึงเปรียบเสมือนความคิดอันเป็นตรงกันข้ามกับความคิดแบบเดิมของคนจีน ศาสนาพุทธจึงมีอิทธิพลทำลายอารยธรรมจีนยิ่งเสียกว่าการยาดราห์เข้าพิชิตจีน²

ศาสนาพุทธนิกายมหายานเป็นที่ยอมรับในท้ายสุดเพราะมีหลักธรรมที่มีได้แสดงความจริงทางความคิดและความคิดอันถือเอาที่สุด มิได้ยืนหยัดถือแต่ความคิดของตนเป็นความคิดอันถูกต้องที่สุดแล้วปฏิเสธความคิดอื่น นิกายมหายานพร้อมที่จะปรับปรุงความคิดหลักให้เหมาะสมกับสภาพความเป็นจริง สภาพแวดล้อมและสภาพชีวิตจิตใจของผู้คน อีกทั้งนิกายมหายานก็มีได้เคร่งพระวินัยให้ได้ยากแก่ผู้บวชเรียนและเคร่งหลักธรรมให้บริสุทธิ์หมดจดจนยากที่จะบรรลุถึงเหมือนนิกายหินยาน³ นิกายมหายานได้โน้มน้าวใจผู้คนให้ประกอบกรรมดี บำเพ็ญบุญกุศลเพื่อแผ่ผลบุญกุศลแก่ตนเอง ผู้อื่นและบรรพชน นิกายมหายานจึงสามารถประสานประเพณีนิยมการทำบุญแผ่ส่วนกุศลเข้ากับประเพณีลัทธิพิธีในครอบครัวจีน อาคารสถานที่และพระพุทธรูปปฏิมาล้วนมีการสร้างขึ้นเพื่อแผ่บุญกุศลแก่ตนเอง ผู้อื่นและบรรพชน โดยมีการจารึกไว้กับถาวรวัตถุถาวรสถาน พระที่

บวชเรียนก็ได้เข้าร่วมพิธีกรรมของครอบครัวและสังคมตามจริยธรรมคติขงจื้อ การร่วมกันบำเพ็ญบุญกุศลในรูปแบบต่าง ๆ อันเป็นการปฏิบัติร่วมกันของผู้คนทุกชนชั้น ก่อเกิดพลังรวมใจผู้คนทุกหมู่เหล่าในสังคม ศาสนาพุทธจึงกลายเป็นพลังประสานกายและใจของประชาชนและสามารถทำให้ผู้คนมีความผูกพันต่อศาสนจักรได้สำเร็จ

ตั้งแต่ศตวรรษที่ 4 ศาสนาพุทธมหายานเผยแพร่อำนาจไปทั่วแผ่นดินจีนอย่างรวดเร็ว เป็นความรุ่งเรืองประมาณ 300 ปี ระหว่างศตวรรษที่ 4 ถึงที่ 8 โดยเฉพาะในสมัยที่จีนภาคเหนือตกอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์ฮั่นราชวงศ์เว่ย ราชวงศ์ที่นับถือศาสนาพุทธมากคือ ราชวงศ์เว่ยเหนือ (Northern Wei, ค.ศ. 386-534) และราชวงศ์เหลียง (Liang) ในภาคใต้ นิกายมหายานผสมผสานกลมกลืนไปกับลัทธินิยมอื่น จักรพรรดิอู่ตี้ (Wu-ti) แห่งราชวงศ์เหลียงทรงพระราชศรัทธาถึงขนาดสละราชสมบัติเสด็จออกทรงพระผนวช บรรดาผู้คนที่เบื่อหน่ายความสับสนวุ่นวายทางโลกนิยมนิกายมหายานมาก ผู้ที่หนีราชการ หนีทัพ หนีภาษี หนีการเรียกเกณฑ์แรงงาน และผู้ที่หนีอาญาแผ่นดิน ตลอดจนนักการเมืองหรือผู้หนีราชภัย ล้วนนิยมแสวงหาชีวิตอันมั่นคงปลอดภัยและสงบสุขภายใต้ร่มผ้ากาสาวพัสตร์ ความนิยมศาสนาพุทธนิกายมหายานปรากฏชัดจากความวิริยะอุตสาหะในการจาริกแสวงบุญไปถึงอินเดียเพื่อแสวงหาพระไตรปิฎกถึงสองครั้งคือ คณะนักบวชนำโดยพระฟาเหียน (Fa-hien) ระหว่าง ค.ศ. 399-414 และคณะที่นำโดยพระฮฺซวนจั้ง (Hsuan-tsang) ระหว่าง ค.ศ. 629-645 พุทธจักรมหายานได้แปลพระคัมภีร์เป็นภาษาจีน นับเป็นผลงานยิ่งใหญ่ทางวรรณคดีครั้งสำคัญของจีน พระคัมภีร์แปลนั้นมีความสำคัญต่อศาสนจักรและยังมีความสำคัญทางการเมืองและประวัติศาสตร์ เพราะพระคัมภีร์ฉบับแปลได้พรรณนาเรื่องราวรัฐอาณาจักรต่างแดนบนเส้นทางการจาริกแสวงบุญ นับเป็นประโยชน์ยิ่งทางประวัติศาสตร์และเป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการเมืองจีนที่มีความสนใจใคร่มีอำนาจปกครองดินแดนเหล่านั้นอยู่แล้ว

ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 4 ถึงที่ 8 ถือเป็นยุคทองของศาสนาพุทธมหายานในจักรวรรดิจีนและในประวัติศาสตร์โลกด้วย เพราะประชากรโลกกว่าครึ่งหนึ่งถือศาสนาพุทธ ทวีปเอเชียเกือบทั้งทวีปยกเว้นภูมิภาคตะวันออกไกลและไซบีเรียล้วนนับถือศาสนาพุทธ ก่อเกิดเอกภาพทางศาสนาและวัฒนธรรมเป็นครั้งแรก แต่ต่อมาศาสนาพุทธเสื่อมความนิยมในอินเดียตั้งแต่ศตวรรษที่ 6 ในเอเชียกลางในศตวรรษที่ 9 เมื่อศาสนาอิสลามเข้าครอบงำ เอเชียอาคเนย์นับถือพุทธนิกายหินยานและเอเชียตะวันออกนับถือศาสนาพุทธนิกายมหายาน ตั้งแต่ศตวรรษที่ 9 เป็นต้นมา ศาสนาพุทธไม่เป็นที่นิยมมากในทวีปเอเชียแล้ว

ตามประวัติศาสตร์การเผยแพรศาสนาพุทธ จะเห็นได้ว่า ศาสนาพุทธและนิกายมหายานย่อมมีคุณวิเศษโน้มน้าวใจให้คนจีนสนใจและนับถือศาสนาพุทธได้พอประมาณ ทั้ง ๆ ที่จีนมีอารยธรรมอันยิ่งใหญ่และลัทธินิยมอันทรงพลังอยู่แล้วคือ ลัทธิขงจื้อ แต่ลัทธินิยมของจีนส่วนใหญ่มิได้มีลักษณะเป็นศาสนาในความหมายสากล กล่าวคือ องค์ประกอบหลักได้แก่ คำสั่งสอน คัมภีร์

และตำราคำสอน องค์การจัดตั้งเป็นคณะนักบวช การเผยแพร่ศาสนา และระเบียบแบบแผนลัทธิพิธี ศาสนาพุทธมีลักษณะเป็นศาสนาดังกล่าวและแทรกเข้าสู่กระแสธารแห่งอารยธรรมจีนได้สำเร็จ การประกาศพระธรรมคำสั่งสอนบนแผ่นดินจีนที่รุ่งเรืองได้เช่นนี้ ย่อมถือว่าเป็นความสำเร็จใหญ่ หลวง หลัทธิธรรมของศาสนาพุทธมีคุณวิเศษประการใดจึงสามารถตั้งมั่นศาสนาในจักรวรรดิจีนได้หลายร้อยปี ?

2.1 ศาสนาพุทธ : หลักธรรม

ศาสดาคือ พระโคตมแห่งศากยสกุล ประสูติในวาระกษัตริย์แห่งแคว้นศากยะ หรือสักกะ (ในประเทศเนปาลปัจจุบัน) พระพุทธเจ้า เป็นคำยกย่องใช้เรียกพระโคตมเมื่อตรัสรู้แล้ว แปลว่า “พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แล้วสอนผู้อื่นให้รู้ตาม”⁴

ศาสนาพุทธมิได้ปฏิเสธหรือยอมรับความเชื่อถือลัทธินิยมอื่นที่มีอยู่แล้วในสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ความเชื่อถือธรรมชาติ วิญญาณ สิ่งศักดิ์สิทธิ์และปาฏิหาริย์ ศาสนาพุทธมีระบบจักรวาลพรรณนาไว้ในอัครคัมภีร์สูตร แต่เป็นระบบที่อิงตามระบบจักรวาลของคติพราหมณ์และฮินดู โดยเฉพาะเรื่องสังสารวัฏของระบบจักรวาลและตำนานเทพนิยาย ศาสนาพุทธถือว่า พระผู้เป็นเจ้าของ และเทวดาไม่มีบทบาทในการสร้างสรรค์หรือทำลายสรรพสิ่งในสากลโลก ภาวะมีชีวิตของสัตว์ล้วนประกอบด้วยรูปขันธ์คือ

“1. รูปขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พฤติกรรมและคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย

2. เวทนาขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์ ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ....

3. สัญญาขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นความกำหนดหมาย ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์...[เป็นการหมายรู้โดยประสาทสัมผัสทั้ง 5]

4. สังขารขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ คุณสมบัติต่างๆ ของจิตที่มีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อุกุศล...

5. วิญญาณขันธ์ ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง 6 มีการเห็น การได้ยิน...”⁵ เป็นต้น

ธรรมชาติ สรรพสิ่งและสัตว์โลก ล้วนประสพกับลักษณะของความไม่เที่ยง (อนิจจตา) ความเป็นทุกข์ (ทุกขตา) และความมิใช่ตัวตน (อนัตตตา) สังขารเองก็ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ลักษณะสามประการนี้ หรือไตรลักษณ์คือลักษณะธรรมตาแน่นอนอันปรากฏเป็นกฎธรรมชาติ ดังนั้น ตามหลักอภิปรัชญาของศาสนาพุทธ สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุดคือ จิต เจตสิก รูปและนิพพาน จิตคือ “ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ” เจตสิกคือ “สภาพเป็นผู้คิดอ่าน ตามที่เข้าใจกัน หมายถึงดวงวิญญาณหรือดวงชีพอันเที่ยงแท้ที่สิ่งอยู่ในตัวตน กล่าวกันว่าออกจากร่างได้ในเวลานอนหลับ และเป็นตัวไปเกิดใหม่

เมื่อกายนี้แตกทำลาย เป็นคำที่ไทยเราใช้เรียกแทนคำว่า อาตมันหรืออัตตาของลัทธิพราหมณ์และเป็นความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา” รูปคือ “สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกาย...” นิพพานคือ การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม

หัวใจของศาสนาพุทธคือ อริยสัจ 4 ซึ่งเป็นความจริงอย่างประเสริฐ 4 ประการได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค ถือเป็นสัจจะหรือความจริงโดยความหมายสูงสุดและเป็นความจริงพื้นฐานของศาสนาพุทธ ซึ่งมีผลทางจิตใจเป็นหลัก ศาสนาพุทธมิได้ถือเทววิทยาหรือความเชื่อในจักรวาล อำนาจลึกลับและเทวดาเป็นพื้นฐาน อริยสัจ 4 ยังเป็นกฎศีลธรรมจรรยาพื้นฐานของจักรวาลด้วย การที่จะหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์นั้นมีหนทางเดียวคือ ทางแห่งการไปสู่ นิพพาน นิพพานคือ การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดของศาสนาพุทธ โลกุตตรธรรมเองก็คือ สภาวะพ้นโลก เป็นธรรมตาอันมิใช่วิสัยของโลก ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1

คำสอนสำคัญของศาสนาพุทธประมวลแล้วมี 3 ประการคือ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง การทำความดีให้เพียบพร้อมและการทำจิตของตนให้สะอาดบริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม “ตามลำดับความง่ายยากลุ่มลึก” เพื่อให้ผู้ฟังมีความเข้าใจลึกซึ้งซึ่งจนสามารถที่จะเข้าถึงธรรมชั้นสูงสุด ธรรมที่ทรงแสดงตามลำดับคือ

1. ทาน การให้ การเสียสละ ช่วยเหลือกัน
2. ศีล ความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม
3. สวรรค์ ความสุขความเจริญ ผลที่น่าปรารถนาอันเป็นส่วนดีของการที่จะพึงเข้าถึง
4. โภชนแห่งกาม
5. อานิสงส์แห่งความออกจากกาม
6. ธรรมสูงสุดหรือปรมัตตธรรม คือ อริยสัจ 4

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับสังคมและการปกครองน่าจะได้แก่ กฎแห่งกรรมและระเบียบแบบแผนตามกฎแห่งเหตุผล โดยหลักการที่ว่า “สิ่งทั้งปวงมีเหตุเป็นแดนเกิด” พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศว่า “ทฤษฎีกรรมต้องอาศัยเจตนาของมนุษย์เป็นหลัก” กฎแห่งกรรมเป็น “กระบวนการแห่งชีวิต” ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างองค์ประกอบ 3 ประการได้แก่ กิเลส กรรม และผลของกรรม กรรมเกิดจากเจตนาส่วนตนโดยเสรีและก่อให้เกิดผลแห่งกรรมที่เรียกว่าวิบากกรรม ผลแห่งกรรมก่อให้เกิดกรรมต่อไปวนเวียนเป็นวัฏจักร โดยนัยนี้มีความเชื่อถือตามหลักเหตุผลต่อเนื่องคือ ผู้ก่อเกิดการกระทำย่อมก่อให้เกิดผลกรรมและผู้นั้นต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตน กฎแห่งกรรมนี้สอนให้คนรู้จักพึ่งตนเองและพึงพระธรรมคำสั่งสอนมากกว่าจะพึ่งเทวดาฟ้าดินและพระผู้เป็นเจ้า บุคคลย่อมมีความเสมอภาคกันแต่กำเนิด ความดีความเลวอันเกี่ยวกับคุณธรรม และความสามารถ เป็นเครื่องกำหนดคุณภาพของบุคคลนั้น ๆ มากกว่าชาติกำเนิด ดังนั้น ศาสนาพุทธปฏิเสธบทบาท

ของเทวดาและพระผู้เป็นเจ้า ไม่ยอมรับทฤษฎีวิญญาณอมตะและทฤษฎีความบังเอิญ ตลอดจนทฤษฎีปฐมเหตุ ที่ล้วนกำหนดบทบาทเทวดาและพระผู้เป็นเจ้าให้แทรกแซงในกิจการของมนุษย์ (Divine Intervention) วิธีชีวิตของชาวพุทธอยู่ภายใต้อำนาจแห่งกรรมลิขิตเท่านั้น พิธีกรรมบูชาเทวดาและพระผู้เป็นเจ้าไม่มีความหมายในศาสนาพุทธ

คำสั่งสอนทั้งหมดของศาสนาพุทธมี 2 ประเภทคือ ธรรมและวินัย ธรรมคือ คำสอนแสดงหลักความจริงและแนะนำความประพฤติ เป็นเครื่องควบคุมใจ ส่วนวินัยคือ บทบัญญัติกำหนดระเบียบความเป็นอยู่และกำกับความประพฤติ เป็นเครื่องควบคุมกายและวาจา ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษามี 3 อย่างคือ ศีล สมาธิ และปัญญา พระไตรปิฎก ได้ประมวลธรรมวินัยไว้ 84,000 พระธรรมชั้นดี โดยแบ่งเป็น 3 หมวดดังนี้

1. พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของภิกษุและภิกษุณี
2. พระสุตตันตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา
3. พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชา ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์

2.2 การแบ่งแยกเป็นนิกาย

ตั้งแต่ต้นคริสตศตวรรษที่ 1 หรือที่ 2 ศาสนาพุทธได้พัฒนากลายเป็นสองนิกายคือ นิกายเถรวาทหรือหินยานรุ่งเรืองในเอเชียภาคใต้ ถือเป็นทักษิณนิกาย และนิกายอาจารย์วาทหรือมหายาน รุ่งเรืองในเอเชียภาคเหนือ ถือเป็นอุตรนิกาย ความแตกต่างของทั้งสองนิกายปรากฏชัดที่สุดในหลักการว่าด้วยพระโพธิสัตว์และในด้านหลักธรรม นิกายหินยานถือหลักการว่า ทางแห่งความหลุดพ้นนั้นมีทางเดียวคือ หนทางแห่งการไปสู่ปรินิพพาน นิกายอาจารย์วาทได้ชี้ว่า หนทางเช่นนั้นเป็นหนทางแคบเฉพาะตัวบุคคล มิได้เอื้อให้ผู้อื่นได้ร่วมหนทางด้วย นิกายเถรวาทจึงได้ชื่อว่าเป็นนิกายหินยาน ส่วนนิกายอาจารย์วาทหรือมหายาน ได้แสดงเหตุผลว่า ทางแห่งความหลุดพ้นของนิกายหินยานเป็นวิถีทางที่มนุษย์ปุถุชนยากที่จะบรรลุถึงได้เพราะมีสติปัญญาน้อย ทางแห่งการไปสู่ปรินิพพานที่ยากยิ่งยอมทำให้ผู้คนเกิดความรู้สึกท้อถอย นิกายมหายานจึงชี้วิถีทางหนึ่งที่กว้างไพศาลให้ผู้คนพอจะบรรลุถึงได้คือ การที่พระโพธิสัตว์จะยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ต่อไปโดยยังไม่เสด็จตรัสรู้ไปแต่ลำพังพระองค์เอง พระโพธิสัตว์จะทรงนำสัตว์โลกไปสู่ทางแห่งปรินิพพานโดยไม่จำเป็นต้องรอให้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติอีกหลายพระชาติเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า หนทางของนิกายมหายานเป็นหนทางกว้างแห่งความหลุดพ้นสำหรับสัตว์โลกทั้งปวง (Universal salvation) นิกายนี้จึงได้ชื่อว่าเป็นนิกายมหายาน

ตามคติมหายานนั้น พระโพธิสัตว์คือเทพผู้เสด็จมาโปรดสัตว์ ชาวพุทธที่ดีคือผู้ที่กำลังจะเป็นพระโพธิสัตว์ นิกายมหายานได้อ้างพระพุทธวจนะของพระโพธิสัตว์ว่า เสด็จมาโปรดสัตว์

ด้วยคิดว่า “...เราจะเป็นผู้ช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวง และจะช่วยให้เขาพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง...”⁶ สูตรรางวัลสูตรได้พรรณนาอุดมคติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ เป็นอุดมคติแห่งการมองว่า พระพุทธเจ้าจะทรง “สำแดงกาย” ให้ปรากฏในเทพ 3 กาย คือ

1. ธรรมกาย คือ เอกรูปของพระพุทธเจ้าทั้งปวงปรากฏทั่วไป
2. สัมโภคกาย คือ อุบัติในสวรรค์เป็นพระผู้เป็นเจ้าของสูงสุด
3. นิรมานกาย คือ อุบัติเป็นสิ่งมีชีวิตในโลกมนุษย์

ในคติมหายาน พระโพธิสัตว์ที่ทรงมีบทบาทเกี่ยวข้องกับมนุษย์มากได้แก่ พระอมิตะ ผู้ประทับ ณ สวรรค์แดนสุชาวดีทางทิศตะวันตก พระโคตม ผู้ทรงอุบัติในโลกมนุษย์ และพระอวโลกิเตศวร ผู้ประทับ ณ สวรรค์แดนสุชาวดีร่วมกับพระอมิตะ พระอวโลกิเตศวรทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่ทรงอำนาจและพระมหากษัตริย์คุณ

นิกายพุทธมหายานมีหลักธรรมใหญ่หมายมุ่งให้ผู้คนฟังพระโพธิสัตว์และปรารถนาที่จะบำเพ็ญคุณความดีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์มากกว่าจะบรรลุผลสำเร็จประเสริฐ ผู้ประกอบคุณงามความดีย่อมได้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลที่เสมอเหมือนเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เพราะทุกคนย่อมมีพุทธภาวะอยู่ในตัว ชาวพุทธมหายานเชื่อมั่นว่า พระพุทธเจ้าย่อมปรากฏอยู่ทั่วไปและมีองค์หนึ่งประจำโลกมนุษย์เรียกว่า พระสยามพุทธเจ้าหรือพระอาทิพุทธเจ้า มีพระอริยบทเจ้าอีก 5 พระองค์ซึ่งเกิดด้วยอำนาจสมบัตินี้ของพระอาทิพุทธเจ้า พระอริยบทเจ้าทรงเป็นประธานในสวรรค์ชั้นฟ้า บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาถือปฏิสนธิเป็นพระมนุษย์พุทธเจ้าซึ่งทรงมีพระกาย 3 ประเภทคือ

1. ธรรมกาย คือ พระธรรม
2. สัมโภคกาย คือ กายมนุษย์ภายใต้อำนาจของสังสารวัฏ
3. นิรมานกาย กายบริสุทธิ์จากกิเลส

นิกายมหายานแสดงความเชื่อว่า เมื่อสิ้นศาสนาพระโคตมแล้ว “ในคราวที่มนุษย์มีอายุยืน 80,000 ปี” ในภพภาคหน้า ย่อมมีพระพุทธเจ้าองค์ใหม่อุบัติขึ้น ทรงพระนามว่า พระศรีอารยเมตไตรย จะเสด็จโปรดสัตว์โลกและนำสัตว์โลกไปสู่ยุคใหม่ ความเชื่อนี้มีลักษณะเกี่ยวข้องกับคตินิยมเรื่องความตาย การกลับฟื้นคืนชีพ (Resurrection) การพิพากษาบาปบุญคุณโทษ (Judgment) ความเป็นอมตะ และคตินิยมผู้จะมาโปรดสัตว์โลกเมื่อถึงยุคศาสนาเสื่อม⁷ สัตว์โลกผู้โดยเสด็จพระศรีอารยเมตไตรยต้องประกอบคุณงามความดี จึงเกิดคตินิยมการบำเพ็ญกุศลกรรมเพื่อหวังประสบความสุขและบริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ในชาตินี้และชาติหน้า ความเชื่อเรื่องผลแห่งกรรมได้โน้มน้าวใจชาวพุทธให้นิยมการบำเพ็ญทานจาค เช่น การบริจาคอาหารในภาวะข้าวยากหมากแพง การสร้างโรงพยาบาล โรงเรียนเด็กกำพร้า เป็นต้น

นิกายมหายานได้ชี้ให้เห็นว่า การคิดตามหลักเหตุผลไม่สามารถจะทำให้บรรลุถึง
ปรมัตถ์ธรรม แต่นิกายมหายานก็ได้ส่งเสริมให้มีการคิดโดยไร้เหตุผลเพื่อบรรลุถึงปรมัตถ์ธรรมเช่นกัน
คัมภีร์เป็นเพียงเครื่องนำทางแต่ไม่สามารถที่จะแสดงออกซึ่งปรมัตถ์ธรรมได้ดีเพียงพอ ชาวพุทธ
มหายานจึงต้องอาศัยตำราพระคัมภีร์ด้วย พระคัมภีร์ในนิกายมหายานเองมิได้มีลักษณะประสาน
กันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจนสามารถจะยกย่องให้เป็นพระวินัยได้ ธรรมมักขัดแย้งกันเอง และมีข้อ
แย้งเป็นตรงกันข้ามกับพระคัมภีร์ในนิกายหินยาน ชาวจีนพุทธมิได้ให้ความสำคัญกับความจริง
ดังกล่าว เพราะถือว่า พระคัมภีร์ที่แปลแล้วล้วนเป็นพระคัมภีร์ทรงธรรมศักดิ์สิทธิ์และธรรมจริง
เที่ยงแท้ นิกายมหายานได้พยายามขจัดปัญหาดังกล่าวโดยอธิบายว่า พระคัมภีร์ของนิกายหินยาน
นั้นเป็นพระคัมภีร์จริงแท้แน่นอนแต่เป็นการบันทึกพระธรรมคำสั่งสอนในชั้นเตรียมการเท่านั้น
โดยสาวกผู้บันทึกพระธรรมโดยพระพุทธรัจจะยังไม่มีปรีชาญาณหยั่งรู้ถึงปรมัตถ์สัจจะ พระคัมภีร์
ของทั้งสองนิกายล้วนบันทึกพระพุทธรัจจะ

2.3 ศาสนาพุทธกับการเมือง

ศาสนาพุทธที่เข้าไปเผยแพร่ในจักรวรรดิจีนเป็นศาสนาพุทธนิกายมหายาน เมื่อ
พุทธจักรตั้งมั่นแล้ว ได้แสดงบทบาทเกี่ยวข้องกับทางโลกโดยเฉพาะการเมืองการปกครองมาก หา
ได้ชี้ทางแห่งความหลุดพ้นจากทางโลกเพียงประการเดียวไม่ ทั้งนี้ยังมีข้อควรสังเกตอีกว่า ศาสนา
พุทธโดยเนื้อแท้แล้วมีทรรศนะอย่างไรต่อการเมืองการปกครอง? ทั้งนิกายหินยานและมหายานได้
แสดงปรัชญาการเมืองอันแตกต่างกันโดยวิธีแทรกไว้ในวรรณกรรมคำสอน มากกว่าจะแสดงเรื่องใด
โดยเฉพาะตั้งคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์และฮินดู

ทรรศนะของศาสนาพุทธต่อการเมืองการปกครองมักเป็นไปในลักษณะยอมรับความ
จริงและค่อย ๆ แทรกหลักพุทธปรัชญาเบื้องต้น เช่น การปฏิบัติศีล 5 ศีล 8 การถือหลักขันติธรรม
การประนีประนอมประสานผลประโยชน์ในสังคมตามหลักพรหมวิหาร 4 หลักปรัชญาเช่นนั้นล้วน
บ่งบอกลักษณะว่าเป็นปรัชญาใฝ่สันติในการอยู่ร่วมกัน โดยเน้นความเสมอภาคในสังคม และ
ปฏิเสธการปกครองลักษณะเอกราชโดย คติพุทธหินยานถือว่า การมีผู้นำเป็นความจำเป็นยิ่งของ
สังคม เพราะผู้นำเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองปวงชนจากภัยหรือศัตรูภายนอกและผดุงไว้ซึ่งความเที่ยง
ธรรมเพื่อให้เกิดความสงบสุขและระเบียบแบบแผนในสังคม ผู้นำในคติหินยานคือ ผู้ทรงธรรมที่
ประชาชนเลื่อม และผู้นำต้องปกครองโดยธรรม เสมือนเป็นการสร้างพันธกรณีผูกพันต่อกันระหว่าง
ผู้ปกครองกับประชาชนที่เรียกว่า สัตถุญาประชาคม ผู้ปกครองผู้ใดมิได้ประพฤติธรรม และปกครอง
โดยธรรม ประชาชนย่อมมีสิทธิ์ล้มล้างอำนาจของผู้ปกครองนั้นและเลือกผู้อื่นเป็นผู้ปกครองต่อไป การ
ปกครองตามคติพุทธหินยานจึงเป็นการปกครองโดยมตีความเห็นชอบของประชาชน มิได้เป็นการ
ปกครองโดยมตีความเห็นชอบของเทวดาหรือพระผู้เป็นเจ้า ชนชั้นปกครองต้องรับผิดชอบต่อ
ประชาชนเท่านั้น

คติพุทธมหายานถือว่า ผู้นำคือผู้เสมือนส่วยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญศบารมี หรือบารมีหนึ่งบารมีใดของทศบารมีเพื่อจะบรรลุถึงพระโพธิญาณ ทวยเทพจึงทรงแต่งตั้งเฉพาะผู้นำผู้มีบุญญาบารมีเท่านั้นให้เป็นเทวบุตร (Son of Gods) ปกครองประชาชนโดยธรรมตามพระประสงค์ของทวยเทพ ถ้าผู้ปกครองมิได้ประพฤติธรรมและปกครองโดยธรรม ทวยเทพจะลงโทษและดลบันดาลให้บ้านเมืองเผชิญภัยพิบัตินานัปการ ประชาชนก็จะล้มล้างอำนาจผู้ปกครองนั้น เพื่อสนองพระประสงค์ของทวยเทพ การปกครองตามคติพุทธมหายานจึงเป็นการปกครองโดยความเห็นชอบของทวยเทพเป็นเบื้องต้น และความเห็นชอบของประชาชนที่คล้อยตามพระประสงค์ของทวยเทพ ชนชั้นปกครองต้องรับผิดชอบต่อทวยเทพและประชาชน

2.4 พัฒนาการของนิกายพุทธมหายานในจักรวรรดิจีน

ศาสนาพุทธที่แตกแยกเป็นหลายนิกายนั้นได้แพร่หลายเข้าไปในจักรวรรดิจีน และได้ก่อเกิดการแตกนิกายแตกคณะสงฆ์อีกอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ จนเกือบจะถือได้ว่าเป็นธรรมดาเป็นประเพณีของศาสนาพุทธก็คงจะได้ ปรัชญาพุทธมหายานที่รุ่งเรืองได้ประมาณ 300 ปี ได้เผชิญความแตกแยกโดยเหตุปัญหาคติความหลักธรรมแตกต่างกัน แม้การตีความหลักธรรมจะได้รับอิทธิพลลัทธิเต๋าเพียงใด แต่การแตกนิกายส่วนใหญ่เหมือนการแตกนิกายในอินเดียมาแล้ว คือเป็นการแยกระบบกระบวนความคิดมากกว่าจะเป็นการแตกแยกเฉพาะหลักปฏิบัติในศาสนาแตกต่างกัน ศาสนาพุทธไม่ว่านิกายใดสำนักใดทั่วโลกมีเฉพาะแต่ในจักรวรรดิจีนล้วนมีข้อปฏิบัติเหมือนกัน 3 อย่าง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา การแตกนิกายในแผ่นดินจีนเริ่มจากการศึกษาพระคัมภีร์ที่นิยมเลือกศึกษาพระคัมภีร์เฉพาะเรื่องเฉพาะด้าน ด้วยความเชื่อถือว่าเป็นพระคัมภีร์ที่แสดงปรมัตถ์สัจจะของศาสนา ในศตวรรษที่ 6 ความคิดในศาสนาพุทธในจักรวรรดิจีนมีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ภูมิภาค ในภาคเหนือ มีความเคร่งครัดในการถือศรัทธาคือ “ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ความเชื่อประกอบด้วยหลักเหตุผล, ความมั่นใจในความจริงความดีสิ่งที่ดีงาม และในการทำดี”⁸ และเคร่งวินัยสูง ในภาคใต้ ศาสนาพุทธให้ความสำคัญแก่ความคิดแนวปรัชญาธรรม นิกายทั้งหลายล้วนมี 2 ประเภทคือ ประเภทที่ยึดถือพระคัมภีร์เพียง 1 เล่ม หรือ 1 ชุดเป็นหลัก และประเภทที่จำแนกพระคัมภีร์ทั้งหมดเพื่อแสวงหาพระคัมภีร์เฉพาะ 1 เล่มที่แสดงปรมัตถ์สัจจะ

นิกายที่สำคัญในจักรวรรดิจีนมีทั้งหมด 10 สำนักโดยมีปรัชญาแตกต่างกันในเรื่องความมีอยู่ เป็นอยู่ (Being) และความไม่มีอยู่ ความไม่เป็นอยู่ (Non Being) ความแตกต่างเช่นนั้นขึ้นอยู่กับการที่สำนักนั้นยืนยันหรือปฏิเสธลักษณะแท้จริงแห่งตัวตน (Self-nature) ของหลักธรรมในที่นี้คือ อัตตาและธาตุ หรือองค์ประกอบทั้งหลายของภพ ภาวะของตัวตนที่จะได้เป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง หรืออยากเป็นอยากอยู่ (Elements of Existence) นิกายทั้งหลาย ส่วนใหญ่มีความคิดหลักเรื่องสูญญตา (ความว่างเปล่า, Emptiness) และจิต สูญญตาและจิต เป็นความคิดพื้นฐานของบรรดานิกายในจีน ความคิดสองเรื่องนี้มีความสำคัญมากในประวัติศาสตร์ศาสนาพุทธในจักรวรรดิจีน

นิกายเทียนไท่ (T'ien-t'ai) และหัวเหียน (Hua-yen) เครื่องหลักธรรม จึงเน้นปริยัติ คือ การศึกษาเล่าเรียนคำสั่งสอน นิกายฉาน (Ch'an, Meditation Sect) และนิกายสุชาวดี (Pure Land Sect) เครื่องการปฏิบัติ ทั้งสี่นิกายนี้แสดงลักษณะพุทธแบบจีนแท้ ปราศจากอิทธิพลอินเดีย โดยสิ้นเชิง และแสดงศาสนาพุทธแบบจีนโดยผ่านการสังเคราะห์ความเชื่อถือและหลักปฏิบัติให้ถูกจริตของคนจีน บรรดานักบวชที่ใฝ่เรียนรู้นิยมศึกษาหาความรู้จากทุกนิกาย เพราะมีความคิดเห็นทั่วไปว่า บรรดาพระคัมภีร์ล้วนเป็นพระพุทธรักษา พระคัมภีร์ได้ทำให้ชาวพุทธยากที่จะเห็นหรือวิเคราะห์ให้เห็นความแตกต่างอย่างเด่นชัดทางหลักธรรมของแต่ละนิกาย ศาสนาพุทธจึงเป็นคุณลักษณะเด่นมากของภูมิภาคจีนมาช้านาน และได้พัฒนาไปตามครรลองประเพณีนิยมการถือศาสนาแบบจีน กล่าวคือ วิถีชีวิตของการถือศาสนาแบบจีนนั้นไม่มีความตึงเครียดอย่างรุนแรงด้วยเหตุหลักธรรม และความขัดแย้งด้วยเหตุแตกนิกาย

นิกายเทียนไท่และหัวเหียนที่เป็นปริยัตินิกายเครื่องหลักธรรมเจริญรุ่งเรืองในวงแคบ เฉพาะชนชั้นสูงที่มีเวลาร่างเหลือเฟือเพื่อพ้อที่จะศึกษาเล่าเรียนพระธรรมอันล้ำลึกได้ ประชาชนทั่วไปไม่รู้หนังสือและไม่มีเวลาร่างที่จะศึกษาหลักธรรมของทั้งสองนิกายนั้น อีกทั้งไม่มีความเข้าใจและเข้าถึงหลักธรรมล้ำลึกได้ ประชาชนจึงนิยมนิกายฉานและนิกายสุชาวดีมากกว่าซึ่งเป็นนิกายที่เครื่องปฏิบัติมากกว่าปริยัติศึกษาพระธรรม ในที่นี้ จะแสดงหลักการและข้อปฏิบัติของนิกายเทียนไท่ นิกายฉาน และนิกายสุชาวดี

ก. นิกายเทียนไท่ ผู้ตั้งนิกายคือ จื่อไค (Chih-k'ai) หรือจื่ออี (Chih-i, ค.ศ. 538-597) ชื่อ นิกายมาจากชื่อภูเขาในมณฑลเจ้อเจียง (Chekiang) ซึ่งเป็นสถานที่อบรมสั่งสอนของนิกาย นิกายนี้มีลักษณะเด่นคือ เครื่องปรัชญาของพระธรรมและการเจริญภาวนา หลักธรรมตามนิกายนี้ เน้นหนักสั่งจะอันมีสามทบประสาน (Harmonious Threefold Truth) ความเป็นสภาพที่ว่างจากความ เป็นสรรพสิ่งหรือธรรมโดยเหตุมีอยู่เป็นอยู่ตามกฎแห่งเหตุผล (Causation) จึงไม่มีธาตุแท้จริงแห่งตัวตน (Self-nature) สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงไม่คงที่ อยู่ได้ชั่วคราว ความเป็นสภาพที่ว่าง จากความเป็นตัวตนตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ และความไม่คงที่อยู่ได้ชั่วคราว คือ เนื้อแท้แห่งธรรมและเป็นอุบายวิธี (mean) ด้วย ความว่าง ความไม่คงที่ และอุบายวิธีย่อมมีความเกี่ยวข้องกันเองจนประสานกันเป็นหนึ่งคือสามและสามประสานกันเป็นหนึ่ง (One is three and three is one) ถือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับปรมาตม์สัจจะ สัตว์ทั้งหลายล้วนมีพุทธภาวะและพระโพธิสัตว์จะทรงสามารถช่วยเหลือให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ ธรรมทุกประการคือเครื่องห่อหุ้มแก่นแท้ของความว่างโดยความหมายสูงสุด (Ultimate Emptiness) อุบายวิธีที่จะทำให้เกิดปรีชาญาณหยั่งรู้ปรมาตม์สัจจะคือ สมาธิและปัญญา

นิกายเทียนไท่มีความเห็นว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนหลักธรรม “ตามลำดับความยากง่ายลุ่มลึก” ตามระดับสติปัญญาของผู้เรียน บรรดาพระคัมภีร์และตำราคำสั่งสอนประเภท

อรรถกถาจารย์ไม่ถือว่าผิดจากหลักธรรมหรือนอกหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า หากแต่ถือว่าเป็นพระคัมภีร์และตำราที่มีความยากง่ายตามระดับสติปัญญาของผู้เรียน แสดงสั่งจะตามลำดับความยากง่ายลุ่มลึกสำหรับผู้เรียน สำนักนิกายต่าง ๆ ย่อมเป็นอิสระที่จะกำหนดพระคัมภีร์หรือตำราเล่มใดเล่มหนึ่งหรือหลายเล่มเป็นหลักในการศึกษาเล่าเรียน และจัดลำดับหมวดหมู่ตามจุดประสงค์ของการศึกษาโดยเปรียบเทียบคำสั่งสอนนั้น ๆ กับพระคัมภีร์หลักว่ามีความบริสุทธิ์มากน้อยเพียงใด นิกายเถียนไท่จัดจำแนกพระคัมภีร์ตามหลักวิชาออกเป็น 5 ขั้นตอนของการศึกษาเล่าเรียนและขั้นตอนสุดท้ายคือ การศึกษา **พระสูตรมณฑลปริกสูตร** (Lutus Sutra) เป็นการศึกษาปรมาตถ์สัจจะ พระสูตรนี้เป็นที่นิยมมากที่สุดใแควตวงพุทธจักรมหายาน เพราะเป็นพระสูตรที่มีได้เป็นแต่เพียงว่าด้วยเทววิทยาเท่านั้น หากแต่ยังเป็นเครื่องนำแนวทางไปสู่ทางแห่งความหลุดพ้นโดยการปฏิบัติด้วย

ข. **นิกายสุขาวดี (Ching-t'u, Sukhavati)** สุขาวดีคือ ชื่อสวรรค์ชั้นที่พระอมิตะพุทธเจ้าประทับ นิกายนี้ถือความเชื่อประการหนึ่งของนิกายพุทธมหายานที่ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว หลักธรรมคำสั่งสอนยังมีพลังเข้มแข็งด้วยความศรัทธา แต่ต่อมากศาสนาก็จะเสื่อมลง เป็นการนับถือศาสนาพอเป็นพิธีแต่ผิวเปลือกนอก แต่เข้าไม่ถึงหลักธรรม ยุคสุดท้าย ศาสนาเสื่อมโดยสิ้นเชิง พระศรีอารยเมตไตรยจะเสด็จโปรดสัตว์ให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ผู้มีความเชื่อเช่นนั้นต้องประกอบคุณงามความดีมีความศรัทธามั่นคง ทางแห่งความหลุดพ้นอยู่ที่การมีความศรัทธาในพลังอำนาจของพระพุทธเจ้าที่จะโปรดสัตว์ นิกายสุขาวดีได้ขยายความเชื่อแบบมหายานอีกโดยการแสดงความเชื่อไว้ใน **สุขาวดีวิสุทธิสูตร** ว่า พระอมิตะพุทธเจ้าจะเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ธรรมกรและจะทรงประกาศพระปฏิญญา 48 ประการอันเป็นเครื่องนำทางไปสู่การบรรลุถึงพุทธภาวะ คำปฏิญญาที่ 18 มีว่า เมื่อพระธรรมกรตรัสรู้แล้ว ผู้ใดที่ปรารถนาจะรู้แจ้งเห็นจริง แม้เพียงได้ยินพระนามของพระธรรมกรและเพ่งแน่วแน่มุ่งคิดถึงพระนามพระธรรมกร พระธรรมกรก็จะเสด็จมาโปรดผู้นั้นเมื่อใกล้จะสิ้นลมปราณ เพียงปฏิบัติสมาธิหรือเอ่ยพระนามพระอมิตะพุทธเจ้าด้วยความเชื่อมั่นศรัทธาแน่วแน่ ผู้นั้นก็จะได้ไปเกิดใหม่ในสวรรค์ชั้นสุขาวดี สวรรค์ชั้นนี้เป็นชั้นที่บริสุทธิ์ไร้มลทิน (Pure Land) ปราศจากเครื่องยั่วชวน (Temptation) และกิเลส การปฏิบัติสมาธิและการเอ่ยพระนามพระอมิตะพุทธเจ้ายังเป็นข้อปฏิบัติที่นิยมกันมากในสำนักนิกายอื่นด้วย โดยเฉพาะการเอ่ยพระนามเป็นที่นิยมที่สุดในมณฑลหมู่ประชาชนคนจีนหลายล้านคน นิกายสุขาวดีจึงเป็นนิกายที่ประชาชนนิยมมาก

ค. **นิกายฉาน (Ch'an, Meditation)** คำ Ch'an มาจากคำสันสกฤตว่าชยาน คำญี่ปุ่นว่า เซน (Zen) ผู้ก่อตั้งนิกายคือ พระโพธิธรรม พระสังฆราชท่านแรกของนิกาย นิกายฉานปรากฏชื่อเสียงในศตวรรษที่ 7 นิกายนี้ได้สั่งสอนมุ่งตรงถึงจิตมนุษย์และหมายมุ่งการเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้รู้แจ้งเห็นจริง ("becoming Buddha") นิกายนี้เชื่อมั่นว่า พุทธภาวะย่อมมีอยู่ประจำในมนุษย์และ

ย่อมพร้อมที่จะปรากฏให้เห็นได้ โดยการพิจารณาคิดไตร่ตรองตามวิถีทางของการปฏิบัติสมาธิ พุทธภาวนานั้นหมายถึง จิตที่รู้แจ้งเห็นจริงในคุณสมบัติสูงสุดและแก่นแท้ตามความเป็นจริงในสภาวะที่พ้นวัตถุวิสัยและจิตวิสัย (subject, จิตหรืออัตตาตัวตนที่คิดหรือรู้สึก) หรือพ้นภาวะทวิภาคของประเภทใดก็ตาม พุทธภาวนาเป็นความว่างจากลักษณะใดๆ โดยเฉพาะ โลกเท่าที่ปรากฏในลักษณะทั้งปวงล้วนเป็นสภาพปรุงแต่งตามจินตนาการ ปรมัตถ์สัจจะจะทำให้เกิดพุทธภาวะและการรู้แจ้งเห็นจริง อีกทั้งมีวิธีการอันถูกต้องที่จะบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดได้ในบัดดล ณ ที่นั้น นิกายฉานได้อ้างว่า หลักธรรมของนิกายฉานที่ไม่ต้องเอื้อนเอ่ยคำอันใดเลย (Wordless doctrine) นั้นเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ประทานแก่บรมครูบูรพาจารย์ พุทธภาวะ ปรมัตถ์สัจจะ และการรู้แจ้งเห็นจริงถือเป็นการหลุดพ้นในความหมายของศาสนาพุทธ และย่อมปรากฏอยู่แล้วในมนุษย์มนุษย์สามารถจะตระหนักในธรรมได้ด้วยวิธีการเจริญภาวนา และพิจารณาคิดไตร่ตรองสอบค้นทวนปลายได้ตามแนวทางชี้แนะของครูบาอาจารย์

ตามหลักธรรมสัจจะของคติพุทธมหายาน ถ้าปรากฏการณ์ทั้งหลาย ทวิภาคของสรรพสิ่งอาทิ กายและใจ ความแบ่งแยกแตกต่างเป็นลักษณะพิเศษรวมทั้งความแบ่งแยกแตกต่างเป็นพิเศษระหว่างโลกแห่งความทุกข์กับนิพพาน หรือระหว่างโมหะกับความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ล้วนสามารถที่จะถูกลบล้างได้หมดในระดับของปรมัตถ์สัจจะ ก็อาจจะสรุปได้ว่าหนทางเดิมแห่งความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ตามคติพุทธเดิม คือ การศึกษาเล่าเรียนตำราและพระคัมภีร์ที่เรียกว่า คัมภีร์หรือปริยัติธรรม และพระวินัยทางใจ ย่อมเป็นหนทางที่ขาดเหตุผลที่จะใช้อีกต่อไป เพราะตามความเป็นจริงของคติพุทธมหายาน มนุษย์ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ บรรลุถึงนิพพานและมีพุทธภาวะแล้วตั้งแต่เริ่มแรก (เพราะพุทธภาวะปรากฏทุกหนแห่งและในมนุษย์) ความจริงเช่นนี้มิได้ปรากฏต่อผู้ใดที่เจริญภาวนามาช้านาน หากแต่เป็นความจริงที่จะตระหนักรู้แน่ชัดได้ในบัดดลที่ปรากฏเอกภาพและโมกขบริสุทธิ (Totality) เป็นปรีชาญาณหยั่งรู้ได้ฉับพลันเสมือนระเบิดที่ระเบิดออกมาทันทีทันใด

นิกายมหายานถือว่า การเจริญภาวนาเป็นการปฏิบัติที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้เกิดปรีชาญาณหยั่งรู้ถึงปรมัตถ์สัจจะ การเจริญภาวนาเป็นจุดมุ่งหมายและเป็นกรรมวิธีด้วยในตัวของมันเอง เพราะการหยั่งรู้ถึงปรมัตถ์สัจจะต้องยึดถือการกระทำและการฝึกปฏิบัติเท่านั้น อันที่จริงแล้ว การฝึกอบรมจิตเป็นวิธีการปฏิบัติที่นิยมกันมาแล้วก่อนมีนิกายฉานนี้อย่างน้อยในศตวรรษที่ 2 ผู้สนับสนุนที่สำคัญคือ อันชือเกา (An Shih-ko) คตินิยมการรู้แจ้งเห็นจริงในบัดดล (Sudden Enlightenment) ก็ก้าวหน้าไปแล้วโดยการสนับสนุนของเตาเซิง (Tao-sheng, ตายเมื่อ ค.ศ. 434) และกำลังทำให้เกิดการโต้แย้งกันมาก นิกายฉานจึงเป็นแต่เพียงยึดถือการเจริญภาวนาและการรู้แจ้งเห็นจริงในบัดดลว่าสำคัญยิ่งยวดเท่านั้น มิได้เป็นผู้ริเริ่ม นิกายฉานมีจุดมุ่งหมายเหมือนจุดมุ่งหมายของคติพุทธมหายานคือ การเจริญภาวนาเพื่อให้บรรลุถึงการรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ 4 และ

บรรลุถึงซึ่งความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ นิกายฉานเป็นนิกายในทางพุทธเพราะมีจุดมุ่งหมายเช่นนั้น ทั้งศาสนาพุทธมหายานและนิกายฉานมีจุดมุ่งหมายดังกล่าว อันเป็นลักษณะความคิดแบบศาสนาพุทธแท้ของอินเดีย มิได้รับอิทธิพลความดลบันดาลใจใด ๆ จากลัทธิประเพณีและปรัชญาจีน

นิกายฉานเกี่ยวข้องกับข้อปฏิบัติสมาธิ ต้องมีการเจริญภาวนาให้เกิดฉานก่อนแล้วจึงจะเกิดฉานที่สละขั้นได้ ความหมายของการเจริญภาวนา ฉานและญาณที่สละมีความเกี่ยวข้องกันมากดังนี้

การเจริญภาวนา โดยคำ ภาวนา ตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง “การทำให้มีขึ้น เป็นขึ้น, การทำให้เกิดขึ้น, การเจริญ, การบำเพ็ญ” การเจริญภาวนาเป็นการฝึกอบรมที่มี 2 ประเภทคือ สมถภาวนาฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ทำให้จิตแน่วแน่เป็นสมาธิ และวิปัสสนาภาวนาฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ตามความเป็นจริง⁹

ฉาน ตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การ “เพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก” เป็นลักษณะการทำจิตให้สงบที่เรียกว่า เข้าฉาน ลักษณะเช่นนี้จะเกิดขึ้นเมื่อมีการเจริญภาวนาเท่านั้น การเข้าฉานมี 4 ขั้น “ตามลำดับที่ประณีตขึ้นไปกว่ากัน”¹⁰

ญาณคือ “ความรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ปรีชากำหนดรู้ เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดมุ่งหมายคือ มรรค ผล นิพพาน” ญาณมี 16 อย่าง ที่สำคัญคือ ญาณทัศนะซึ่งเป็นญาณในอริยมรรค 4 อันทำให้สำเร็จความเป็นอริยะมี 4 คือ โสตาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหัตต์¹¹

นิกายฉานมีวิธีการหลักของการเจริญภาวนา 2 วิธี คือ วิธีการของพระพุทธเจ้าเรียกว่า ตถาคตสมาธิ และวิธีการของสังฆราชของนิกายเอง (Patriarchal Meditation) ตถาคตสมาธิเป็นการปฏิบัติสมาธิโดยมุ่งหมายให้พินิจพิจารณาใคร่ครวญจนก่อเกิดปัญญา สังฆราชสมาธิเป็นการฝึกปฏิบัติสมาธิแบบพระสังฆราชโพธิธรรม โดยไม่ต้องใช้ปัญญาความเพียร หากแต่ใช้จิตที่มีพุทธภาวะ (Buddha-mind) นั้นเป็นเครื่องทำให้หยั่งรู้ได้ถึงปรมาตถ์สัจจะ จนทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงได้ในบัดดล หรือค่อย ๆ บังเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยประเพณีแล้ว การรู้แจ้งเห็นจริงในบัดดลถือว่าสำคัญมากและเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการฝึกฝนอบรมให้ดำเนินวิถีชีวิตทางศาสนาอย่างค่อยเป็นค่อยไปและภายใต้การนำทางของปัญญาอันสมบูรณ์พร้อม (Perfect Wisdom) ในการเจริญภาวนาโดยเพ่งจิตให้ตรงแน่วแน่ตื่นตัวจนเกิดหยั่งรู้ได้ในบัดดลถึงอริยสัจนั้น จิตต้องปลอดพ้นจากอุปนิสัยเก่า ความอคติ และกระบวนการคิดที่มีข้อจำกัดขอบเขต และความคิดปกติธรรมดาได้เสียก่อน ไม่ยึดถือปัญญาและจินตนาการ เพื่อให้จิตบริสุทธิ์มีความหมดจดจนสามารถหยั่งรู้ได้ถึงปรมาตถ์สัจจะ กรรมวิธีมีมากมายอาทิ การรูดงศ์ การทำงานหนัก การทำงานอยู่กับธรรมชาติ เป็นต้น

แม้หลักธรรมของนิกายฉานจะไม่มีลักษณะเป็นต้นแบบเดิม (Original) แต่มีลักษณะเฉพาะในด้านการเลือกใช้กรรมวิธีที่จะบรรลุถึงความรู้แจ้งเห็นจริงสำหรับศิษย์แต่ละคนโดยเฉพาะ นิกายฉานถือว่า การถ่ายทอดหลักธรรมอย่างบริสุทธิ์ที่สุด (Purity of transmission) คือการถ่ายทอดจากบรมครูสู่ศิษย์โดยตรง กรรมวิธีถ่ายทอดมีอาทิ การใช้คำพูดถ้อยคำที่ดูเหมือนไม่จริงแต่เป็นความจริงโดยเนื้อแท้ เป็นถ้อยคำแย้งอยู่ในที่ (Paradox) การตั้งคำถามที่ดูไร้สาระแต่ก็ต้องคิดคำตอบที่ทำให้เกิดความฉงนสนเท่ห์ยากที่จะเข้าใจได้ การตั้งปริศนาตีความ การตำว่าเขี้ยวตึ๋นศิษย์ เป็นต้น กรรมวิธีเหล่านี้จะกระตุ้นแรงเร้าให้เกิดปัญหา เสมือนการรักษาโรคโดยวิธีกระตุ้นให้สะดุ้งเจ็บปวด ศิษย์ถูกฝึกฝนอบรมตามกรรมวิธีที่ครูเห็นว่าเหมาะสมจนเหนื่อยอ่อนล้า เป็นการฝึกอบรมจิตและกายจนเกิดความเครียดสูงจนถึงภาวะสูงงอมสำหรับขั้นต่อไป ครูจะต้องคิดคำหรือถ้อยคำที่เหมาะสมที่จะอุทานออกมา หรือคิดกรรมวิธีที่เหมาะสม เพื่อขจัดอุปสรรคสุดท้ายที่ขวางกั้นสติปัญญาไว้ และฝึกศิษย์ให้เข้าสู่ภาวะที่ไม่ทำให้เกิดความแตกต่าง กล่าวคือ ภาวะที่ไม่มีจิต (no-mind) ศิษย์จะได้รับประสบการณ์ของการรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ 4 กรรมวิธีอุทานคำหรือถ้อยคำของครูบาอาจารย์ที่เป็นที่นิยมมากจนมีการจดบันทึกเป็น **Yu-lu** (Collection of logia, ประชุมตำรา) ถือเป็นคำถามคำตอบ นิกายฉานสอนให้เข้าถึงพุทธภาวะโดยให้ปลอดว่างจากการคิด แต่ให้จิตเป็นอิสระจากอิทธิพลโลกภายนอก เพิกเฉยเป็นอุเบกขาเพื่อขจัดกิเลสและอุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส ผูกพันเอา และตั้งตนเป็นที่พึ่ง ปล่อยให้จิตดำเนินไปตามครรลองวิถีทางของมันปราศจากเครื่องกีดขวาง จิตจะเข้าสู่พุทธภาวะได้

การเจริญภาวนาเป็นการฝึกอบรมโดยส่วนบุคคล ไม่ค่อยจะนับถือประเพณีและไม่นิยมเคารพรูปบูชา (Iconoclastic) แต่การเจริญภาวนามีวินัยเข้มแข็งทรงอำนาจสูงมาก ศิษย์ต้องเคารพนับถือครูบาอาจารย์อย่างเคร่งครัดปราศจากการโต้แย้งใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะครูคือบุคคลเดียวเท่านั้นที่จะสามารถถ่ายทอดปรมัตถ์สัจจะแก่ศิษย์ได้อย่างถูกต้อง แบบจากจิตถึงจิต จากครูถึงศิษย์ การรู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเองเป็นไปได้ยากยิ่ง ต้องอาศัยครูบาอาจารย์ฝึกฝนอบรมโดยตรง พระวินัยของนิกายฉานจึงมีลักษณะสำคัญคือ การเจริญภาวนาด้วยกรรมวิธีต่าง ๆ การสื่อสารติดต่อกันโดยตรงระหว่างครูกับศิษย์ และการสืบค้นแสวงหาความรู้แจ้งเห็นจริง พระวินัยเช่นนี้ย่อมแสดงให้เห็นได้ว่า นิกายฉานไม่นิยมการศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์และตำราคำสอน ไม่มีการอภิปรายถกแถลงโต้แย้งตามหลักวิชาการแบบปัญญาชนจีนนิยม ไม่ส่งเสริมการคิดตามหลักเหตุผลและไม่มี การกำหนดความคิดหลักอันใดตามประเพณีของปัญญาชน นิกายฉานมีชื่อเสียงขึ้นมาได้เพราะข้อปฏิบัติคือ การเจริญภาวนา นิกายนี้ยืนยันหยั่งว่า ปรมัตถ์สัจจะไม่สามารถจะแสดงออกโดยคำพูดหรือการคิดตามหลักเหตุผล คำขวัญของนิกายนี้มีมากมายที่ล้วนแสดงความสำคัญของจิตมนุษย์ พุทธภาวะ การเพ่งพิจารณาลักษณะของตน การย้ำประเพณีของนิกายฉานซึ่งเป็นประเพณีนอกเหนือจากหลักธรรม การถือตำราเป็นสรณะ เป็นต้น

นิกายฉานเจริญรุ่งเรืองได้ไม่นานนัก นิกายก็แตกแยกกันเอง ในสมัยของพระสังฆ-
ราช ท่านที่ 6 คือ หุยเหิง (Hui-neng, ค.ศ. 638-713) เป็นสองสำนักคือ สำนักเหนือ นิยมการรู้
แจ้งเห็นจริงตามลำดับความง่ายลุ่มลึก (Gradual Enlightenment) และสำนักใต้ นิยมการรู้แจ้ง
เห็นจริงในบัดดลและปฏิเสธการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมคำสั่งสอน สำนักใต้นี้ตั้งโดยพระสังฆราช
เองและเติบโตใหญ่จนเป็นสำนักหลักของนิกายฉาน ส่วนสำนักเหนือดำรงได้ไม่นานก็ปิดสำนักไป
พระสังฆราชหุยเหิงและเซินหุย (Shen-hui) สาวกของท่านได้ร่วมกันพัฒนาหลักธรรมของนิกาย
ให้สมบูรณ์ขึ้น แต่ต่อมา นิกายฉานก็ยังคงเผชิญกับความแตกแยกอีก เป็นการแตกแยกเป็น 7
นิกายในศตวรรษที่ 9 และในศตวรรษที่ 11 นิกายฉานลดลงเหลือ 3 นิกาย ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อ
ศาสนาพุทธในจักรวรรดิมกคือ นิกาย 2 สำนักของพระสังฆราช อี้-ส่วน (I-hsüan, มรณภาพใน ค.ศ.
867) เรียกว่านิกายหลินจี (Lin-chi) นิกายที่สามคือ นิกายของเฉาตุง (Sect of Ts'ao-tung) ตั้ง
โดยเหลียงเจี๋ย (Liang-chieh) ชื่อ นิกายมาจากชื่อสถานที่ของพระสังฆราชสองท่าน คือ เหลียงเจี๋ย
แห่งตุงชาน (Tung-shan) และเป็นจี (Pen-chi) แห่งเฉาชาน (Ts'ao-shan) นิกายหลินจีนิยมฝึก
อบรมศิษย์ด้วยวิธีการดูต้าเหมือนต้อย่างชนิดสายฟ้าแลบเพื่อให้สะดุ้งเจ็บปวดจนเกิดรู้แจ้งเห็นจริง
ในบัดดล ส่วนนิกายเฉาตุงนิยมวิธีการตั้งคำถามคำตอบและหรือการยกตัวอย่างเพื่อศึกษาเฉพาะ

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมของนิกายในสมัยใหม่ ได้มีการตั้งข้อสมมุติฐานว่า
เซินหุย สาวกของพระสังฆราชหุยเหิง คือผู้นำในการพัฒนาหลักธรรมใน ค.ศ. 734 ท่านไม่ส่งเสริม
การฝึกอบรมจิตด้วยวิธีการนั่งเจริญภาวนา ท่านส่งเสริมให้คิดใหม่ว่า ธรรมคือ สภาพความ
ว่างปราศจากความคิด (Absence of thought) และพิจารณาเห็นธาตุแท้ของตน วิธีการใหม่นี้
เป็นการปฏิเสธฉานชานแท้ บรรดานิกายที่แยกจากนิกายฉานรวมทั้งนิกายฉานดั้งเดิมเองล้วน
ย้ำความรู้มากกว่าการเจริญภาวนา ครูบาอาจารย์สอนศิษย์ด้วยภาษาสำนวนเรียบง่ายธรรมดามีได้
ใช้คำหรือถ้อยคำปริศนาตีความ หรือแสดงอาการปฏิกิริยาหรือแสดงอะไรออกมา การตั้งคำถามคำตอบ
อย่างไรเหตุผล และการใช้กรรมวิธีแปลก ไม่ถือว่าเป็นวิธีการที่ไร้เหตุไร้ผล แต่ถือว่าเป็นวิธีการสั่ง
สอนอบรมที่ยากลำบากมากจนผู้ที่ต้องการเรียนรู้ต้องพยายามเรียนรู้ด้วยตนเอง พระสังฆราช
หุยเหิงได้ปฏิบัติวิธีการรู้แจ้งเห็นจริงโดยให้ถือว่า ปรัชญา (Prajña, Wisdom, หรือปัญญา) และ
ญาณหรือฉาน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บรรดาครูอาจารย์ของนิกายฉานมีความเข้าใจว่า ปรัชญา
เป็นการหยั่งรู้โดยไม่ต้องรู้สึกและคิดตามเหตุผล (Intuition) ปรัชญาจึงมิได้เป็นความรู้ที่ต้องเรียนรู้
โดยใช้เหตุผล (A rational knowledge) นิกายฉานตามคำสั่งสอนเช่นนั้นย่อมแตกต่างจากข้อ
ปฏิบัติของญาณแบบอินเตียเดิม การที่เซินหุยตีความปรัชญาเกินไปทำให้อิทธิพลความคิดของท่าน
เองเสื่อมลงในกระแสพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของนิกายฉาน ต่อมา การตั้งคำถามคำตอบมิได้
เป็นการฝึกอบรมจิตอย่างมีเหตุผล หากแต่กลายเป็นกรรมวิธีที่จะโน้มน้าวให้ไปสู่ปรัชญามากกว่า
เพราะฉานมิได้เป็นข้อปฏิบัติที่จะอธิบายได้โดยการวิเคราะห์ทางปัญญาเท่านั้น

ศาสนาพุทธนิกายมหายานทุกสำนักล้วนเห็นว่า นิกายฉานเป็นนิกายนอกรัตนอกศาสนา (Heretics) แต่นิกายฉานก็ได้พิสูจน์แล้วว่าเป็นหนึ่งในนิกายพุทธมหายานที่สามารถยืนหยัดอยู่รอดได้จากการกวาดล้างศาสนาพุทธครั้งใหญ่ใน ค.ศ. 845 ทั้งนี้เป็นเพราะนิกายฉานเป็นคณะสงฆ์ขนาดเล็กที่มีกฎพระสงฆ์และการปกครองตามลำดับชั้นเข้มงวด คณะสงฆ์ใช้ชีวิตเรียบง่ายสมถะ มุ่งฝึกอบรมจิตและทำงานหนัก มิได้สื่อแสดงความอยากมีความอยากเป็น ตกอยู่ภายใต้กิเลสตัณหาและพึงพอใจในโลกีย์สุขของทางโลกเหมือนสำนักนิกายอื่นทั่วไปของศาสนาพุทธมหายาน ทรรศนะหลักที่มีบทบาทในนิกายฉาน เป็นความเห็นอันถือเอาที่สุดได้แก่ ความไม่นิยมหลักเหตุผลและไม่นิยมเคารพรูปบูชา ทรรศนะรุนแรงนี้ได้เป็นทรรศนะในประเพณีนิยมของจีนเองอันปรากฏในลัทธิเต๋า และลัทธิเต๋าคู่ใหม่ที่ได้ผสมผสานกับศาสนาพุทธต่อมาจนกลายเป็นแนวโน้มพันทาง (Hybrid) ทั้งพุทธและเต๋าคู่ปรากฏในความคิดของปัญญาชนจีน นิกายฉานยังมีลักษณะใกล้เคียงกับลัทธิเต๋าคู่คือ ไม่นิยมประเพณีรื้อดองแก่พิธีกรรม ไม่นิยมแก้กรรมกรรมและตำรา และนิยมนับถืออำนาจอันลึกลับเป็นปาฏิหาริย์ นิกายฉานถึงขนาดอ้างว่า การที่นิกายฉานมีจุดเริ่มต้นเป็นการนิยมอำนาจอันลึกลับเป็นปาฏิหาริย์นั้นสืบเนื่องมาจากตามพระพุทธประวัติ พระพุทธเจ้าได้ประทอนธรรมแก่พระกัศยปสาวกโดยเพียงแต่ทรงยกดอกไม้ขึ้นและแย้มพระสรวล พระอิริยาบถนี้คือการแสดงอำนาจอันลึกลับเป็นปาฏิหาริย์ เป็นสื่อตีความติดต่อถึงจิตพระกัศยปให้เข้าถึงพระธรรมคำสั่งสอน โดยมีได้ทรงเอื้อนเอ่ยออกพระโอษฐ์เทศนาโปรดเลยแม้แต่หนึ่งคำ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณา ลักษณะแก่นแท้ทั้งปวงแล้ว นิกายฉานคือผลผลิตของอารยธรรมต่างดาวที่พันสมัยและยังคงดำรงอยู่ให้ติดตามต่อไปว่า ลัทธินิยมที่แปลกปลอมเข้ามานั้นจะสามารถอยู่รอดได้นานเพียงใดในแผ่นดินจีน

นิกายฉานเป็นนิกายที่มีอิทธิพลมากที่สุดต่อศิลปิน ปัญญาชนและพระ หลักธรรมและวิธีการฝึกอบรมจิตแบบนิกายฉานได้ดลบันดาลให้เกิดวรรณกรรมคำสอนที่มีทั้งบทวิจารณ์และอรรถาธิบาย แวดวงปัญญาชนนิยมสนใจศึกษาหลักธรรมและข้อปฏิบัติของนิกายฉาน โดยถือเป็นเครื่องจรรโลงปัญญามากกว่าจะมีความเชื่อถือจริงจังและตีความหมายหลักธรรม ศิลปินเองได้รับแรงบันดาลใจจากนิกายฉานในการสร้างสรรค์ศิลปกรรม นิกายฉานมีบทบาทไม่น้อยในการสร้างสรรค์อารยธรรมจีน ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเอง นิกายฉานเป็นพลังสร้างสรรค์ที่สำคัญยิ่งในการพัฒนาวัฒนธรรม ในสมัยที่นิยมนิกายฉาน นิกายนี้มีอิทธิพลต่อศิลปกรรมและวรรณคดีใหญ่หลวงมาก ตั้งแต่ศตวรรษที่ 12 นิกายฉานได้เติบโตใหญ่ตั้งมั่นในประเทศญี่ปุ่น แม้ในโลกตะวันตกเอง นิกายฉานก็เป็นนิกายที่นิยมมากโดยเฉพาะความไม่นิยมเหตุผลและไม่นับถือรูปเคารพ ตลอดจนข้อปฏิบัติของนิกายฉานที่สำคัญยิ่งคือ การหยั่งรู้โดยจิตในปรมาตถ์สัจจะ นิกายฉานจึงเป็นนิกายที่ดูไม่มีความสำคัญเพราะเป็นองค์การเล็กกลืนหายไปในช่วงสงคราม แต่โดยเนื้อแท้แล้วทรงอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วัฒนธรรมในสังคมมากทีเดียว

2.5 ศาสนาพุทธแบบจีน

พระธรรมคำสั่งสอนหลายหลักการเป็นธรรมที่มีความลึกซึ้งยากที่จะเข้าใจได้อย่างถ่องแท้สำหรับคนจีน การที่จะกลืนศาสนาพุทธให้กลมกลืนเข้ากับอารยธรรมจีนเดิมไปด้วยความยากลำบากมาก ศาสนาพุทธเองก็ได้แปรเปลี่ยนทั้งคุณลักษณะของหลักธรรมและการจัดตั้งองค์กรสถาบันไปด้วย เมื่อเข้าไปเผยแพร่หลักธรรมในจักรวรรดิจีน ในขั้นต้น ศาสนาพุทธต้องเผชิญกับศาสนาผีที่นับถือธรรมชาติ ผีและวิญญาณซึ่งเป็นศาสนาโดยธรรมชาติของประชาชนทั่วไป ศาสนาพุทธจึงต้องปรับศาสนาให้เข้ากับลัทธิประเพณีของจีนและสอดคล้องกับประเพณีนิยมท้องถิ่น หลักธรรมชั้นสูงประเภทพระอภิธรรมไม่มีโอกาสถูกเผยแพร่ในระดับมวลชน เพราะมีความลุ่มลึกมาก ศาสนาพุทธตั้งแต่ระยะแรกก็เริ่มพัฒนาศาสนาตามแนวทางเดียวกัน มีทั้งการปรับปรุงวิธีการสอนให้เหมาะสมแก่ความต้องการของประชาชน ปรับปรุงคัดเลือกหลักธรรมที่ไม่ลุ่มลึก และมีทั้งการปรับปรุงหลักธรรมให้ถูกจริตของคนจีน โดยรับอิทธิพลลัทธิประเพณีจีนบ้าง ที่สำคัญคือศาสนาผีและลัทธิเต๋า ซึ่งเป็นที่นิยมนับถือในระดับมวลชน ในที่สุดศาสนาพุทธก็แปรเปลี่ยนลักษณะกลายเป็นศาสนาพุทธที่ผสมผสานเข้ากับลัทธิประเพณีจีน เป็นศาสนาพันทาง (A mongrel religion) ที่มีความแตกต่างจากคุณลักษณะแท้ของศาสนาพุทธ ทุกหนแห่งในจักรวรรดิจีน ศาสนาพุทธได้แสดงคุณลักษณะแตกต่างกันไปและมีวิธีการเผยแพร่หลักธรรมแตกต่างกันไปด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ศาสนาพุทธแบบจีนก็มีได้มีหลักการใหญ่ขัดแย้งกับศาสนาพุทธแบบอินเดีย

ในระดับมวลชน ศาสนาพุทธมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับลัทธิพิธีของท้องถิ่น (Cults) และพิธีกรรมของท้องถิ่น ศาสนาพุทธได้เลือกใช้วิธีการสั่งสอนที่เข้าถึงประชาชนได้ง่ายโดยเน้น เรื่องพระพุทธรูปเจ้าทรงอำนาจอันลึกลับเป็นปาฏิหาริย์และทรงพลังภาพแห่งมายาศาสตร์ในระดับปัญญาชน ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่มีความคิดและปรัชญาอันลึกซึ้งดึงดูดใจปัญญาชนให้ใฝ่แสวงหาความรู้ แม้แต่ลัทธิขงจื้อที่ทรงพลังแข็งแกร่งยิ่งนักก็ยังคงได้รับอิทธิพลปรัชญาพุทธ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ อภิปรัชญาของศาสนาพุทธซึ่งมีแนวความคิดหลักเกี่ยวกับระเบียบแบบแผนศีลธรรมจรรยา สำหรับกิจการของมนุษย์

พุทธธรรมที่นิยมศึกษากันมากในแวดวงปัญญาชนจีนคือ สุญญตา (Universal Emptiness) ซึ่งมีหลักการสอดคล้องต้องกันกับความคิดหลักของลัทธิเต๋าหลักการหนึ่งคือ ความมีอยู่เป็นอยู่ (Being) และความไม่มีอยู่ ความไม่เป็นอยู่ (Non-Being) ปรัชญาพุทธจึงมีลักษณะพันทางผสมผสานกับปรัชญาลัทธิอื่น ศาสนาพุทธแบบจีนเห็นความสำคัญของการเจริญภาวนาและการใช้กรรมวิธีมากมายในการรักษาโรค เช่นการใช้ยากระตุ้นให้สะดุ้งเจ็บปวดตามวิถีทางของนิกายฉาน เป็นต้น ตั้งแต่ศตวรรษที่ 4 ปรัชญาพุทธมีความใกล้ชิดกับลัทธิเต๋าใหม่มาก การผสมผสานเช่นนั้นได้ทำให้เกิดปรัชญาใหม่ชั้นสูงทรงอิทธิพลต่อความคิดของพระและฆราวาสเป็นเวลาหลายร้อยปี ปรัชญาธรรมเช่นนั้นมียาพิ ความคิดหลักเรื่อง ปรมัตถ์ (Absolute) การที่จะบรรลุถึงปรมัตถ์ธรรมได้

ต้องใช้วิธีการเจริญภาวนาจนเกิดญาณทัสสนะ (Intuitive insight) ไม่จำเป็นต้องใช้กระบวนการคิดตามเหตุผล อีกความคิดตัวอย่างหนึ่งคือ การย้ำว่าการบรรลุถึงปรมาตมธรรมได้โดยวิธีการปฏิบัติไม่ต้องศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์และตำราเพียงวิธีเดียว วิธีการปฏิบัติได้แก่ การเจริญภาวนาตามลำดับความยากง่ายลุ่มลึกจนบรรลุถึงภูมิธรรมสูงสุด มีความบริสุทธิ์หมดจดและหลุดพ้นได้ด้วยปัญญา ศาสนาพุทธแบบจีนนิยมใช้คำ ถ้อยคำ และสำนวนที่มีลักษณะแย้งกัน ดูไม่จริงและเป็นจริง (Paradox) ที่เป็นเครื่องชี้แนะหรือเป็นสัญญาณไปถึงภูมิธรรมสูงสุด ศาสนาพุทธแบบจีนนิยมการอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติ มีความสัมพันธ์ติดต่อกับธรรม

ในระดับมวลชน คตินิยมพระโพธิสัตว์ของศาสนาพุทธมหายานได้แปรเปลี่ยนคุณลักษณะไปมาก พระอวโลกิเตศวร ในคติของคนจีนเป็นพระโพธิสัตว์ในภาคของสตรี ทรงพระนามว่า พระกวนอิม ทรงพระเมตตาคุณ ช่วยเหลือสัตว์ผู้ยากให้พ้นจากความทุกข์และประทานความสุขสมบูรณ์แก่สัตว์โลก พระกวนอิมทรงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระอมิตะพุทธเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นสุขาวัตติ คนจีนเชื่อถือมากกว่า พระกวนอิมจะทรงนำดวงวิญญาณของผู้ศรัทธาพระองค์กลับไปสู่สวรรค์ชั้นสุขาวัตติ คตินิยมสวรรค์ชั้นสุขาวัตติถือหลักการว่า ผู้ตายไปสู่สวรรค์ชั้นสุขาวัตติและอยู่สวรรค์ชั้นนั้นในภาวะบริสุทธิ์หมดจด ทอดลีนกิเลสและกองทุกข์จนบรรลุนิพพาน พระอมิตะพุทธเจ้าคือ ผู้แทนจุดสุดยอดท้ายสุดของการนับถือบูชาพระโพธิสัตว์ ลัทธิบูชาพระโพธิสัตว์ดังกล่าวเข้าถึงสติปัญญาของประชาชนได้ดีกว่าปรัชญาธรรม ประชาชนผู้ศรัทธาเพียงแต่บูชาพระพุทธเจ้าและบูชาอำนาจอันลึกลับเป็นพระพุทธรูปปฏิหารีย์ ตลอดจนเอนเอียงพระนามพระอมิตะด้วยความศรัทธาแน่นแฟ้น ก็สามารถจะบรรลุนิพพานได้แล้วโดยมิต้องฝึกอบรมตนตามข้อปฏิบัติของศาสนาพุทธที่ยากและลึกซึ้งคือ ศีล สมาธิ ปัญญา อนึ่ง คตินิยมพระโพธิสัตว์จะเสวยพระชาติเป็นพระศรีอารยเมตไตรย เพื่อโปรดสัตว์ (Messianic belief) นั้นมีอิทธิพลต่อลัทธิเต๋าอย่างมาก และเป็นพลังกระตุ้นยุยงปลุกปั่นประชาชนให้เกิดพลังต่อต้านอำนาจรัฐ คตินิยมพระศรีอารยเมตไตรยจึงถูกเจ้าหน้าที่บ้านเมืองฟังเลื่องว่าเป็นลัทธินิยมที่มีความมุ่งหมายทางการเมืองคือหมายมุ่งล้มล้างราชวงศ์ ศาสนาพุทธจึงเป็นศาสนาที่รัฐถือว่าไม่น่าไว้วางใจ

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาในแง่ของหลักธรรมแล้ว หลักธรรมในศาสนาพุทธนิกายมหายาน ได้แปรเปลี่ยนไปตามคติความเชื่อถือและรสนิยมเดิมของคนจีน สามารถกลมกลืนไปกันได้กับลัทธิเต๋าและลัทธิขงจื้อ โดยถือว่ามีคุณลักษณะที่สอดคล้องต้องกัน กล่าวคือ ลัทธิเต๋าแสดงลัทธิธรรมที่ต่ำกว่าและลัทธิขงจื้อเป็นปรัชญาการเมืองและสังคม จีนได้สังเคราะห์ทั้งลัทธิขงจื้อลัทธิเต๋า และศาสนาพุทธนิกายมหายาน แต่ศาสนาพุทธนิกายมหายานมีความโดดเด่นมากเพราะมีการศึกษาวิเคราะห์และตีความพระคัมภีร์ ในวิถีชีวิตคนจีน ศาสนาพุทธ ลัทธิขงจื้อและลัทธิเต๋าล้วนมีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อถือและพฤติกรรมของคนจีน อารยธรรมจีนได้พัฒนาไปภายใต้กระแสอิทธิพลหลักของลัทธิขงจื้อ โดยมีลัทธิเต๋าและศาสนาพุทธเป็นกระแสเสริมพลังของอารยธรรม

ทั้งสามลัทธินิยมสามารถดำรงอยู่ร่วมกันโดยสันติโดยเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อกัน เป็นการเสริมพลังให้แก่งันตามคติหยิน-หยาง ลัทธิขงจื้อเป็นปรัชญาการเมืองและสังคม ลัทธิเต๋าเป็นปรัชญาข้อเกี่ยวกับธรรมชาติ ศาสนาพุทธเป็นปรัชญาธรรมระดับสูงซึ่งเกี่ยวกับความคิดความรู้สึกต่อวิถีชีวิตทางโลก วิถีชีวิตที่ถูกต้องต้องตั้งตามคตินิยมจีนจึงหมายถึงการหล่อหลอมชีวิตให้สอดคล้องกับคตินิยมของทั้งสามลัทธิดังกล่าว ลัทธิพิธีและพิธีกรรมล้วนถือเป็นแบบจีนโดยไม่ต้องคำนึงถึงต้นแบบของลัทธิพิธีและพิธีกรรมว่าเป็นของลัทธิประเพณีใด การตั้งพิธีเช่นไหว้บรรพบุรุษก็ดี สังเวศเทวดาก็ดี ล้วนถือว่าเป็นวิธีการจากลัทธิประเพณีทั้งสามนั้นที่จีนไม่ยึดติดว่าเป็นของลัทธิใด เพราะหมายมุ่งแต่จุดมุ่งหมายเป็นสำคัญ ลัทธิประเพณีของลัทธิใดทั้งสามลัทธิล้วนมีผลประโยชน์ต่อวิถีชีวิตจีน จึงมีคำกล่าวทั่วไปถึงลัทธิประเพณีของทั้งสามลัทธิว่า ล้วนเป็น “สามวิถีทางสู่จุดหมายเดียวกัน” (“Three ways to one goal”)¹²

วาระสุดท้ายของราชวงศ์

ราชวงศ์ซุ่ยได้พยายามจัดระเบียบแบบแผนสังคมใหม่แต่ก็เป็นการยาก ระบบการปกครองตามแนวทางคติขงจื้อเองมีปัญหาแฝงซ่อนเร้นคือ ปัญหาอิทธิพลของตระกูลชนชั้นสูง ลัทธิขงจื้อเองมิได้เป็นคุณแก่ระบอบการปกครองเท่านั้น หากแต่ยังก่อให้เกิดโทษเป็นพลังซึมลึกกัดกร่อนรากฐานของระบอบด้วย เพราะลัทธินี้ ในด้านหนึ่งได้เสริมสร้างระบอบให้มีความมั่นคงโดยยึดถือระบบราชการที่มีข้าราชการที่เป็นทั้งคนดีและมีวิชาความรู้ตามแนวทางขงจื้อ ปกครองจักรวรรดิให้มีทั้งประสิทธิภาพและคุณธรรม แต่ในอีกด้านหนึ่ง ลัทธิขงจื้อได้ย้ายอดแห่งคุณธรรมคือ ความจงรักภักดีต่อครอบครัว เป็นประโยชน์ก่อให้เกิดพลังอันแข็งแกร่งแก่ระบบครอบครัวโดยเฉพาะตระกูลชนชั้นสูงที่มีทั้งอำนาจอิทธิพลและเงินตรา ความยิ่งใหญ่ของตระกูลย่อมทำให้การปกครองแบบรวมอำนาจยากที่จะเป็นไปได้ในระยะยาวนาน เพราะตระกูลชนชั้นสูงย่อมทำลายอำนาจรัฐเมื่อโอกาสอำนวย ดังตัวอย่าง ความรู้โรจน์เรื่องอำนาจแล้วตกต่ำของราชวงศ์โดยเหตุการณ์ปกครองที่ไม่สามารถรวมอำนาจได้อย่างแท้จริงเพราะตระกูลชนชั้นสูงล้วนตั้งตนเป็นใหญ่ในภูมิภาค เป็นอุปสรรคสำคัญแก่การรวมอำนาจ

ตั้งแต่สมัยราชวงศ์ซุ่ย ได้มีพลังใหม่เกิดขึ้นในสังคมจีนคือ พลังของศาสนาพุทธนิกายมหายาน พุทธจักรมีการจัดตั้งเป็นสถาบันที่ได้รับเกียรติยกย่อง ได้รับที่ธรณีสงฆ์และทรัพย์สินศฤงคารมหาศาล คณะสงฆ์เป็นชนชั้นอภิสิทธิ์โดยไม่ต้องเสียภาษีและไม่ถูกเรียกเกณฑ์ นับวัน คณะสงฆ์ก็มีขนาดใหญ่ทรงพลังมากขึ้นเพราะพุทธจักรเปิดเสรีไร้เงื่อนไขในการบวช มีผู้ออกบวชด้วยเหตุผลต่างๆ จนพุทธจักรมีอำนาจอิทธิพลยิ่ง

ทั้งชนชั้นสูง ข้าราชการและพระล้วนต้องการการสนับสนุนจากประชาชนในด้านภาษีและแรงงานเรียกเกณฑ์ ประชาชนส่วนใหญ่ผู้ประกอบอาชีพเพาะปลูกจึงมีภารกิจที่ต้องรับใช้ชนชั้น

เหล่านั้นทั้งทางตรงและทางอ้อม ในทางตรงคือ ชาวนาหวังความคุ้มครองและภาษีที่ไม่หนักนัก มักยินดียกที่ดินของตนให้ชนชั้นสูง หรือทำประโยชน์บนที่ดินของชนชั้นสูง จึงตกอยู่ในฐานะเป็น ทาสติดที่ดินหรือเป็นข้าช่วงใช้บ้าง ในทางอ้อมคือประชาชนตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบที่จะต่อต้าน การเรียกเก็บภาษีและเกณฑ์แรงงานจากชนชั้นสูง เพราะราชวงศ์อ่อนแอเกินไปที่จะตรวจสอบ อำนาจส่วนภูมิภาคและปกป้องประชาชนมิให้ถูกชนชั้นสูงกดขี่ข่มเหง ระบบการจัดสรรที่ดินเสมอภาคมิได้ช่วยชาวไร่ชาวนาได้อย่างแท้จริง

แม้ราชวงศ์ชู่ยี่จะมีเจตจำนงอันแน่วแน่ที่จะพัฒนาการเกษตรโดยส่งเสริมให้จัดตั้งระบบ จัดสรรที่ดินเสมอภาคกัน แต่ระบบนี้ท้ายสุดก็มีปัญหาด้วยเหตุหลายประการ ที่สำคัญคือ สังคมจีน ถู้อผลกระทบโดยตรงแบบแบ่งเท่ากัน ในช่วงอายุรุ่นต่อไป ผู้ถือครองที่ดินจะมีที่ดินขนาดเล็กลงจากผลของการจัดแบ่งมรดกเท่ากันในหมู่บุตรหลาน ความยากจนมักบีบบังคับให้เจ้าของที่ดินต้องสูญเสียที่ดิน ผู้ถือครองที่ดินที่เป็นชาวนาเสรีจึงลดลงและที่ยังมีที่ดินอยู่ก็มีที่ดินขนาดเล็กลงมาก ส่วนตระกูลชนชั้นสูงกลับมีที่ดินเพิ่มพูนโดยชำระภาษีน้อยมาก อีกประการหนึ่ง มีข้อควรสังเกตว่า การถือครองที่ดินและการจัดเก็บภาษีมีความเกี่ยวข้องกันมากจนมีลักษณะสลับซับซ้อน เปิดโอกาสให้เจ้าหน้าที่สามารถทุจริตได้โดยง่าย การแบ่งที่ดินมิได้มีในภาคใต้ด้วย คนไม่มีที่ดิน และยากไร้มีอยู่ทั่วไป การจัดแบ่งที่ดินที่ไม่ทั่วถึงทั้งแผ่นดิน และไม่มีการจัดสรรสม่ำเสมอ จึงไม่สามารถจะแก้ปัญหาเศรษฐกิจขั้นพื้นฐานของราษฎรได้อย่างสัมฤทธิ์ผล ชนชั้นเจ้าที่ดินเองสูญเสียประโยชน์ก็ไม่พอใจในระบบเช่นนั้น ทั้งชาวนาและชนชั้นเจ้าที่ดินไม่พอใจระบบจัดสรรที่ดินเช่นนั้น

นอกจากระบบจัดสรรที่ดินเสมอภาคที่ไร้ผล ความล้มเหลวในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ ชาวนาและการเผชิญอำนาจอิทธิพลชนชั้นสูงและพุทธจักรแล้ว ราชวงศ์ชู่ยี่ยังเผชิญภัยอันเกิดจากความพยายามที่จะควบคุมและจัดสรรแรงงานอีกด้วย ราชวงศ์ได้เรียกเกณฑ์แรงงานมหาศาลเพื่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภคสาธารณูปการที่สำคัญคือ การสร้างระบบคลองเป็นเครือข่ายทั่วจักรวรรดิซึ่ง สิ้นเปลืองทรัพยากรและแรงงานมหาศาล การซ่อมบำรุงกำแพงยักษ์และการสร้างหรือซ่อมบำรุงวัด และวัง ความไม่พึงพอใจในระเบียบการจัดเกณฑ์แรงงานเช่นนั้นทวีความรุนแรงขึ้นเพราะตระกูล ชนชั้นสูงและพุทธจักรเองก็ได้เรียกเกณฑ์แรงงานราษฎรผู้ยากไร้ด้วย เป็นความทุกข์ยากซ้ำสอง กระหน้างานชาวนาไม่สามารถจะทนทานได้ เมื่อชาวนาลูกฮื้อขึ้นก่อกบฏ ชนชั้นสูงตระกูลผู้ยิ่งใหญ่ก็ ฉวยโอกาสชิงเมืองตั้งตนเป็นอิสระ อนารยชนเตอร์กิตะวันออกก็บุกจักรวรรดิจีนใน ค.ศ. 615 ราชวงศ์ไม่สามารถจะรักษาความสงบสุขและความมั่นคงปลอดภัยไว้ได้ ย่อมสิ้นสุดอำนาจลงใน ค.ศ. 618